बृहन्महाराष्ट्रांतील

क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास

भाग दुसरा

ग्रंथकार व प्रकाशक

सीताराम रघुनाथ तारकुंडे,

माजी पोस्टमास्तर व सरपंच, ग्रामपंचायत, हडपसर

आणि

'मराठ्यांची पूर्वपीठिका' व 'क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास, भाग १.' या पुस्तकांचे कर्ते.

मुद्रक

दत्तात्रय गणेश खांडेकर, 'लॉ प्रिंटिंग प्रेस,'

५३० शनवार, मेहुणपुरा, पुणें.

सन १९३१.

किंमत १२ आणे.

बृहन्महाराष्ट्रांतील

क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास

भाग दुसरा

ग्रंथकार व प्रकाशक

सीताराम रघुनाथ तारकुंडे,

माजी पोस्टमास्तर व सरपंच, ग्रामपंचायत, हडपसर

आणि

'मराठ्यांची पूर्वपीठिका' व 'क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास, भाग १.' या पुस्तकांचे कर्ते.

मुद्रक

दत्तात्रय गणेश खांडेकर, 'लॉ प्रिंटिंग प्रेस,'

५३० शनवार, मेहुणपुरा, पुणें.

सन १९३१.

किंमत १२ आणे.

प्रस्तावना

आम्हीं ह्या पुस्तकाचा पहिला भाग ता. ३ जून सन १९२८ रोजीं प्रसिद्ध केला. पहिल्या भागांत आलेल्या संस्थानिकांनीं व जमखिंडी आणि इचलकरंजी येथील अधिपतींनीं आम्हांस आश्रय दिला. त्याचप्रमाणें श्रीमंत सरदार आबासाहेब मुजुमदार, रावसाहेब बाबासाहेब देशपांडे, पेन्शनर, डे. पो. सु. रावसाहेब जे. पी. त्रिवेदी, एल्. सी. इ., प्रोफेसर, सायन्स कॉलेज, पुणें, रावसाहेब रा. ब. पी. सी. पाटील, प्रोसेफर, ॲग्रिकल्चरल कॉलेज, इ. विद्वानांनीं आम्हांस आश्रय दिला. सदरहू पुस्तक मुंबई इलाखा मराठी टेक्स्ट्-बुक कमिटीनें व मेहेरबान डायरेक्टरसाहेब बहादूर ऑफ् पाब्लिक इन्स्ट्रेक्शन, मध्यप्रांत आणि वऱ्हाड, यांनीं शिक्षकांच्या लायब्ररयांकरितां मंजूर केलें आहे. मुंबई इलाखा व मध्यभागांतील $\frac{७}{८}$ जिल्हा लोकल बोर्डांनीं व शहर म्युनिसिपालिट्यांनीं आमच्या पुस्तकास आपला उदार आश्रय दिला; त्याच-प्रमाणें पुण्यांतील सर्व खाजगी, प्रायमरी व सेकंडरी शाळांच्या चालकांनीं आमच्या पुस्तकास आश्रय दिला, त्याबद्दल आम्ही वरील संस्थानांचे, सभ्य गृहस्थांचे, लोकल बोर्डांचे व म्युनिसिपालिट्यांचे, चालकांचे, सरकारी व खाजगी शिक्षणालयांचे फार आभारी आहोंत. तसेंच श्री० न. चिं. केळकर ह्यांनीं दुसरे तुकोजीरावमहाराज ह्यांचा मृत्युलेख (कै० आगरकरकृत) दिला ह्याबद्दल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहोंत. पहिल्या भागास आश्रय दिला, त्याचप्रमाणें या भागासहि त्यांनीं आश्रय द्यावा अशी त्यांस आमची नम्र विनंति आहे.

पोस्ट हडपसर, जिल्हा पुणें.
ता. १२-१-३१

ग्रंथकर्ता.

या पुस्तकास असलेले आधारभूत ग्रंथ

केळूसकरकृत छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचें चरित्र.

सरदेसाईकृत मराठी रियासत, भाग २ रा.

डॉ० केतकरकृत ज्ञानकोश, विभाग ६ ते २१.

कै० रा. ब. साने ह्यांनीं छापून काढलेल्या बखरी.

रा. रा. गोपाळ दाजीबा दळवीकृत जाधव घराण्यांची कैफियत.

रा. रा. ग. ह. भिडे, शिक्षक, मिशन एलफिन्स्टन हायस्कूल, कृत रा. ब. नाना मोरोजी, मुंबईचे माजी माजिस्ट्रेट, यांचें चरित्र व इतर ग्रंथ.

अनुक्रमणिका

‘मराठा’ शब्दाच्या व्युत्पत्तिसंबंधानें दोन विद्वानांचें मत

‘मऱ्हाटा’ हा पूर्वींचा जनवाचक शब्द. संस्कृत नाटकांत मरहट्ट असा जनवाचक शब्द येतो, तो या मऱ्हाटा शब्दाची प्रतिकृति दिसते. ‘मरता तब हटता’ म्हणजे मरतो तेव्हां हटतो. अर्थात् प्राणांतींहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी मराठा शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. ही व्युत्पत्ति मराठ्यांच्या विरश्रीच्या संबंधानें पाहूं गेलें असतां यथार्थ आहे.

कै० रा० ब० दत्तात्रय बळवंत पारसनीस.

‘मऱ्हाटा’ हा शब्द प्रायः ‘महाराष्ट्र’ शब्दाचा अपभ्रंश समजतात. (आणि) मरहट्ट व सुराष्ट्र शब्दाचा ‘मऱ्हट्ट’ व ‘सुराष्ट्र’ अशीं शब्दांचीं रूपें आपण पहातों. हीं जर रूपें अस्सल खरीं, तर ‘महारठ’ हा ‘महारथ’ शब्दाचा व ‘सुरठ’ हा ‘सुरथ’ शब्दांचा अपभृंश असावा. ‘महारथ’ म्हणजे मोठा योद्धा व ‘सुरथ’ म्हणजे चांगला योद्धा. ‘महारथ’ शब्दाचा पहिल्यानें ‘महारट्ट’ व ‘मरहट्ट’ असा अपभ्रंश होऊन कालांतरानें या अपभ्रंशाचें पुनः ‘महाराष्ट्र’ असें संस्कृत रूपांतर झालें, हें म्हणणें सोपपत्तिक दिसतें.

कै० प्रोफेसर राजाराम रामकृष्णशास्त्री भागवत.

क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास, भाग १ ला, या पुस्तकावरील वर्तमानपत्रकर्त्यांचे अभिप्राय

विजयी मराठा, वर्ष १०, अंक ६.

ता. ७।१।२९.

“ **क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास** (ले. व प्र. सीताराम रघुनाथ तारकुंडे, पोस्ट हडपसर, जि० पुणें, भाग १ ला. किंमत १८४ एक रुपया चार आणे.)

श्रीशिवरायाचें मराठा साम्राज्य स्थापन करण्याकरितां ज्यांनीं आपला देह धारातीर्थीं ठेविला, अशा मराठे सरदारांचा आजपर्यंतचा इतिहास

या पुस्तकांत ग्रथित केलेला आहे. शिंदे, गायकवाड, निंबाळकर, परमार, भोंसले, सावंत, घोरपडे, दाभाडे इ० सतरा घरण्यांचा साधार, आंकडे-निशीवर, व खराखुरा इतिहास यांत दिलेला आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाची दिवसानुदिवस विलक्षण हेळसांड होत असून जीं कांहीं थोडींबहुत नवीन ऐतिहासिक पुस्तकें प्रकाशित होतात, त्यांतहि मराठ्यांविषयीं बुद्धिःपुरस्सर निराधार व खोडसाळ विधानें प्रसिद्ध केलीं जातात. अशा वेळीं एका ज्ञानवृद्ध मराठी लेखकानें अत्यंत परिश्रमपूर्वक इतिहाससंशोधन करून व नवीन सामुग्रि हस्तगत करून हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. तें प्रत्येक इतिहास-संशोधकानें व मराठा क्षत्रियानें संग्रहीं ठेवणें अत्यावश्यक आहे. मराठ्यांचा इतिहास अत्यंत उज्ज्वल आहे; व हल्लींहि मराठ्यांनीं शक्य तितका लष्करी पेशा ठेवावा, असें प्रस्तुत लेखकाचें शेवटीं आग्रहाचें सांगणें आहे. श्री. तारकुंडे यांनीं अत्यंत श्रमानें व अभ्यासपूर्वक क्षत्रिय मराठ्यांच्या इतिहासाचा पहिला भाग प्रसिद्ध केला आहे, त्यास सर्वांनीं उदार आश्रय दिला तर याविषया-वरील २ रा भागहि लवकर प्रसिद्ध करण्यास लेखकास उत्तेजन मिळेल यांत शंका नाहीं.''

ज्ञानप्रकाश

तारीख २६ जानेवारी, सन १९३०.

क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास, भाग १ ला

हें पुस्तक रा. सी. र. तारकुंडे यांनीं केलें आहे. पुस्तकाचा प्रतिपाद्य विषय त्याच्या नांवावरूनच कळण्यासारखा आहे. पूर्वजांच्या पराक्रमाचें स्मरण करून देण्याच्या दृष्टीनें प्रस्तुत पुस्तक निःसंशय उपयुक्त आहे. यांत हल्लीं राज्यपदस्थ असलेल्या क्षत्रिय मराठ्यांच्या पूर्वजांची पीठिका अगदीं आजपर्यंत आणून वर्णन केली आहे. आजच्या संस्थानिकांना आपल्या पूर्वजांप्रमाणें हातावर शिर घेऊन रणांगणावर लढण्याची आवश्यकता उरली नाहीं. पण पूर्वजांनीं संपादन केलेल्या दौलतीचा लोकांना उपकारक होईल अशा रीतीनें विनियोग करणें येवढें कार्य त्यांनीं केलें तरी पुष्कळ आहे;

आणि या पुस्तकांत संग्रहित झालेल्या घराण्यांतील विद्यमान पुरुष प्रायः ब्ऱ्यांपैकींच आहेत हें पाहून कोणासहि समाधान वाटेल. या पुस्तकांत गायकवाड, शिंदे, होळकर, देवास, धारचे पवार, सावंतवाडीचे सावंत, फलटणचे निंबाळकर, अक्कलकोटचे भोसले, वगैरेंची पीठिका त्यांच्या मूळ पुरुषांपासून दिली आहे. माहिती केवळ ऐतिहासिक दृष्टीनेंच दिली आहे हा या पुस्तकाचा विशेष होय. दिलेल्या घराण्यांपैकीं फलटणचे निंबाळकर व सावंतवाडीचे सावंत हीं घराणीं अर्थात्च सर्वांत जुनीं आहेत. निंबाळकरांचा इतिहास तर सातशें वर्षांपूर्वींच्या काळापर्यंत जाऊन पोहोंचतो. बाकीचीं घराणीं गेल्या दीन दोनशें वर्षांत म्हणजे मराठेशाईंतच उदयास आलीं आहेत. घराण्यांच्या इतिहासाबरोबर त्यांचे वेद, गोत्र, प्रवर वगैरे तपशीलहि दिला आहे. त्याचप्रमाणें ब्ऱ्याचशा घराण्यांतील विद्यमान् पुरुषांचे फोटोहि पुस्तकांत दिले आहेत. हिंदुस्थानांत मराठा क्षत्रियांची लोकसंख्या सुमारें पावणेदोन कोटी असावी. त्यांच्यांतील पराक्रमी पुरुषांची माहिती तर त्यांना स्फूर्तिदायक होईलच; पण इतर जिज्ञासूंनाहि हें पुस्तक उपयुक्त वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. पुस्तक येथील लॉ प्रिंटिंग प्रेसमध्यें छापलें असून त्याची किंमत सव्वा रुपया आहे. पृष्ठसंख्या १७५. पुस्तक टेक्स्टबुक कमिटीकडून मंजूर करण्यांत आलें आहे. प्रस्तुत लेखकांनीं आठ वर्षांपूर्वीं 'मराठ्यांची पूर्व पीठिका' या नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें. त्यांत शिवाजी-महाराजांपासून तों कोल्हापूरच्या छत्रपति शाहूमहाराजांपर्यंत सर्व पुरुषांचीं चरित्रें दिलीं आहेत. छत्रपतींच्या गादीची स्थापना व तिचें संवर्धन या कामीं ज्या पुरुषांनीं परिश्रम केले त्यांच्या घराण्यांचा इतिहास प्रस्तुत पुस्तकांत संकलित केला आहे. दोन्ही पुस्तकें संग्रहीं ठेवणारास मराठ्यांच्या कर्तृत्वाची थोडक्यांत पण समर्पक रीतीनें कल्पना होण्यासारखी आहे.

केसरी
तारीख २२ ऑक्टोबर सन १९२९

क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास—(ले. सीताराम रघुनाथ तारकुंडे, हडपसर, मिळण्याचें ठिकाण महादेव रंगनाथ नेर्लेकर, बुकसेलर, बुधवार पेठ पुणें, किंमत सवा रुपया.) बृहन्महाराष्ट्रांतील क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास म्हणजे महाराष्ट्राचा, किंबहुना भारतवर्षाचा, इतिहास असें म्हणावें लागेल. शिवछत्रपतींनीं स्वराज्यसंस्थापना केल्यानंतर महाराष्ट्रांतील मराठा क्षत्रियांच्या कर्तृत्वास मुबलक वाव मिळाला; व त्यानंतर सुमारें दीड शतक मराठा मंडळानें भारतवर्षभर आपला दरारा उत्पन्न केला. या काळांत अनेक घराणीं उदयास आलीं. त्यांत अनेक कर्ते पुरुष निपजले व त्यांनीं स्वराज्याची सेवाहि चांगली केली. अर्थात् या घराण्यांचा इतिहास म्हणजे एकाअर्थी स्वराज्याचा इतिहासच होय. प्रस्तुत पुस्तकांत लेखक श्री. तारकुंडे यांनीं निंबाळकर, गायकवाड, शिंदे, परमार, नागपूरकर, सावंतवाडीकर व अक्कलकोटकर भोंसले, आंग्रे, घोरपडे (कापशीकर, गजेंद्रगडकर, दत्तवाडकर, सोंडूणकर, मुधोळकर), चव्हाण, दाभाडे व शेलार इतक्यांच्या घराण्यांची माहिती दिली आहे. पुस्तकांत दिलेली माहिती संक्षेपांत दिली असली तरी त्यावरून स्थूल कल्पना येण्यास हरकत नाहीं. श्री. तारकुंडे यांच्या लिहिण्याप्रमाणें हिंदुस्थानांत मराठा क्षत्रियांची लोकसंख्या सुमारें पावणेदोन कोटी असावी. यांपैकीं हल्लीं कित्येक घराण्यांचा पूर्वीचा लष्करी पेशा जाऊन त्यांना अन्य व्यवसाय पत्करावे लागले असले, तरी त्यांनीं पूर्वजांचा इतिहास वाचल्यास आजहि त्यांच्यांत महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न होणार नाहीं असें नाहीं. श्री. तारकुंडे यांच्या इतिहासाचा हा पहिला भाग आहे. यापुढील भागांत ते इतर घराण्यांचा इतिहास देणार आहेत. तो साकल्यानें उपलब्ध झाल्यास ऐतिहासिक पुस्तकांत एक बऱ्यापैकीं भर पडेल.

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज

बालोद्यान प्रेस, पुणें.

बृहन्महाराष्ट्रांतील

क्षत्रिय घराण्यांचा इतिहास

भाग दुसरा

जाधव घराणें.

जाधव म्हणजे यादव. हिंदी भाषेमध्यें यच्या ठिकाणीं ज हें अक्षर योजितात. यशवदा या शब्दाबद्दल हिंदीमध्यें जसवदा. कलियुग याबद्दल कलिजुग असा शब्द योजितात. त्याचप्रमाणें यादव याबद्दल जाधव शब्द हिंदीमध्यें प्रचारांत आला व हे यादव दक्षिणेंत आले तरी त्यांना जाधव म्हणण्याचा प्रचार कायम झाला. आम्हीही वहिवाटीप्रमाणें जाधवच शब्द कायम ठेवितों.

जाधव हे क्षत्रिय असून त्यांचा वेद ऋग्वेद. गोत्र अत्रि, व या अत्रि गोत्राचे प्रवर अत्रि, शावासविती व अर्चन. यांचें कुलदैवत श्रीशंकर.

यादव घराण्याचा मूळ पुरुष चंद्र. म्हणूनच यादवाला सोमवंशी म्हणतात. चंद्राचा मुलगा बुध. बुधाचा मुलगा ययाति. या ययातिवरूनच या घराण्यास यादव असें नांव मिळालें. या घराण्याच्या पुरूरवा नांवाच्या राजानें मथुरेस आपलें राज्य स्थापन केलें. याच घराण्यांत कृष्णाचा अवतार झाला. श्रीकृष्णाच्या वेळीं यादवांचीं एकंदर छपन्न कुळें होतीं. परंतु त्यांनीं आपसांत भयंकर तंटे उपस्थित करून आपला नाश करून घेतला. कृष्णास रुक्मिणी-

पासून अनिरुद्ध व व्रज असे दोन मुलगे झाले. व्रजापासून भावी यादवांचा वंश सुरू झाला. भावी वंशजांनीं गझनी, जसलमीर, चंमुळघर, केरवली इत्यादि ठिकाणीं राज्यें स्थापन केलीं.

अनिरुद्ध हा मथुरेस राज्य करीत असतां सूर्यवंशी रजपूत राजे नेहमीं त्याच्याशीं लढाई करीत. शेवटीं अनिरुद्ध हा रजपुतांच्या हल्ल्यांस कंटाळून त्यानें काठेवाडांत जुनागड येथें एक नवीन राज्य स्थापन केलें. त्याला व्रज नांवाचा मुलगा झाला. त्यानें आपलें राज्य सुरतेपर्यंत वाढविलें. व्रजाच्या प्रतिबाहू नांवाच्या मुलानें सर्व गुजराथ व खानदेश प्रांत जिंकून आपल्या राज्यास जोडिला प्रतिबाहुच्या सुबाहु नामक मुलानें पुष्कळ दिवसपावेतों राज्याचा उपभोग घेतला. त्यास एकंदर चार मुलगे होते. त्यांपैकीं सर्वांत धाकटा मुलगा दृढ प्रहार ह्यानें दक्षिणेंत प्रवेश करून तें जिंकून तेथें आपलें राज्य स्थापन केलें. यादवांचें घराणें आठव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत दक्षिणेंत आलें असावें. दृढ प्रहारापासून यादव घराण्याची बरीच विश्वसनीय माहिती मिळते. दृढ प्रहार यानें नाशिक जिल्ह्यांतील चांदोर या ठिकाणीं प्रथम आपली गादी स्थापन केली. दृढ प्रहरानंतर त्याचा मुलगा पाहिला शेउणचंद्र हा गादीवर बसला. त्यानें शेऊणपूर हें शहर बसवून तें आपलें राहण्याचें ठिकाण केलें. त्यानें पुष्कळ मुलूख जिंकून त्या मुलखास शेऊण देश असें नांव ठेविलें. ह्या शेऊण देशासच पुढें खानदेश असें नांव पडलें. नाशीक-पासून दौलताबादपर्यंतच्या मुलखास शेऊण देश असें म्हणत. पुढें शेऊण-चंद्र हा लवकरच मरण पावला. त्याच्या पश्चात् त्याचा मुलगा धाडियप्पा हा गादीवर बसला. धाडियप्पानंतर त्याचा मुलगा पाहिला भिल्लम गादीवर आला. भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा श्रीराज व श्रीराजानंतर वद्दीग असे गादीवर आले. वद्दीगचें लग्न राष्ट्रकुट राजघराण्यापैकीं धुरापा राजाची कन्या व्होदियाव्हा इच्याशीं झालें. वद्दीगाच्या मागून त्याचा मुलगा धाडि-यस हा गादीवर बसला. धाडियसानंतर त्याचा मुलगा दुसरा भिल्लम हा

गादीवर आला. ह्या दुसऱ्या भिल्लमाचें लग्न झंझ नांवाच्या ठाण्याच्या शिलाहार राज्याच्या मुलीशीं झालें. या मुलीचें नांव लस्थियव्वा असें होतें. लस्थियव्वा हिची आई राष्ट्रकुट अथवा महारठ्ठे या राजकुलांपैकीं असून ती ठाण्याच्या शिलाहार वंशी राजास दिली होती. त्याप्रमाणें राष्ट्रकुट, शिलाहार व यादव यांचा परस्पर शरीरसंबंध होऊं लागला. भिल्लमानें शके ९२२ मध्यें संगमनेर येथील देणगी दिली आहे. याच वर्षीं चालुक्य वंशांतील दुसरा तैलप रणरंगभीम यानें माळव्यांतलि मुंजराजावर स्वारी केली व मुंजराजास ठार मारिलें. या वेळीं भिल्लमानें दुसरा तैलप यास साह्य केलें. भिल्लमानंतर वेसुगी राजा गादीवर बसला. चालुक्य राजा गोगी याची मुलगी नायलदेवी इच्याशीं वेसुगी याचें लग्न झालें. वेसुगीनंतर अर्जुन गादीवर बसला व अर्जुनानंतर तिसरा भिल्लम गादीवर आला. त्याचें चालुक्य राजा अहवमल्ल याच्या बहिणीशीं लग्न झालें. अहवमल्ल व भिल्लम या दोघांनीं मिळून पुष्कळ लढाया जिंकल्या. ही गोष्ट सन १०२५ मध्यें घडली. त्याच्यानंतर दुसरा शेऊणचंद्र गादीवर बसला. शेऊणचंद्र व चालुक्य राजा विक्रमादित्य या दोघांनीं एकमेकांस मदत करून आपलें राज्य शत्रूच्या हातून सोडविलें. शेऊणचंद्रानंतर त्याचा मुलगा परमदेव गादीवर बसला. परमदेवानंतर त्याचा भाऊ सिंहराज गादीवर आला. यालाच सिंघण असें म्हणत असत. या सिंघणानें चालुक्य वंशांतील दुसरा विक्रमादित्य यास पुष्कळ मदत केली. त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा मलुगी गादीवर आला. त्यानें पर्णखेट नांवाचें शहर जिंकून घेतलें व उत्कल ऊर्फ ओडिसा या देशाच्या राजापासून हत्तींची टोळी जिंकून आणिली. मलुगीनंतर त्याचा मुलगा अमरगांगेय गादीवर आला व अमरगांगेयानंतर त्याचा मुलगा गोविंदराज गादीवर आला. गोविंदराज ह्यास मुलगा नसल्यामुळें मलुगीचा दुसरा मुलगा आमर मलुगी हा गादीवर आला. आमर मलुगीनंतर त्याचा मुलगा कालीय बल्लाळ हा गादीवर आला. कालीयानंतर पांचवा भिल्लम यानें त्याच्या मुलास गादी न

देतां आपण गादी बळकावून बसला. या भिल्लमानें चालुक्याचें राज्य जिंकिलें. ह्या वेळपावेतों यादव हे चालुक्याचे मित्र म्हणवीत असत. पण पांचव्या भिल्लमानें तो संबंध पार टाकून दिला. या भिल्लमानें शके ११०९ पासून शके १११३ पावेतों पांचच वर्षें राज्य केलें. परंतु तेवढ्या थोड्या अवकाशांत त्यानें फार मोठे पराक्रम केले. त्यानें श्रीवर्धन नांवाचें शहर अंतळा नांवाच्या राजाकडून जिंकून घेतलें व प्रत्यण्डकच्या राजाचा लढाईत पराभव केला. मंगळवेढ्याचा राजा बिल्हण यास ठार मारलें. तसेंच दक्षिणेकडील होसाळ यादव नारसिंह यास ठार मारून त्याची राजधानी कल्याण काबीज केली. यानेंच शके ११०९ मध्यें आपल्यास राज्याभिषेक करवून घेऊन देवगिरी शहर स्थापन केलें. नंतर भिल्लमानें दक्षिणेकडे मुलूख वाढविण्याची सुरवात केली. त्याला होसाळ यादव नारसिंह याचा मुलगा वीर बल्लाळ हा आडवा पडला. त्याच्या व भिल्लमाच्या पुष्कळ लढाया झाल्या. अखेर त्या दोघांची निकराची व भयंकर लढाई धारवाडनजीक लकुंडी येथें होऊन त्या लढाईत भिल्लमाचा मुलगा जैत्रसिंह याचा भयंकर पराभव होऊन सर्व कुंतलदेश वीर बल्लाळानें जिंकला. भिल्लम शके १११३ मध्यें मरण पावला.

जैत्रपाळ

(कारकीर्द—शके १११३ पासून शके ११३२ पावेतों).

भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाळ हा गादीवर बसला. जैत्रपाळ यानें नवीन मुलूख जिंकला नाहीं खरा; परंतु त्याच्या बापानें जो मुलूख जिंकला होता तो मुलूख त्यानें मोठ्या चातुर्यानें रक्षण केला. तैलंगणाचा राजा रुद्रदेव यानें आपल्या पुतण्यास कैदेंत ठेविलें होतें. जैत्रपाळ यानें रुद्रदेवास ठार मारून गणपतीला गादीवर बसविलें. या जैत्रपाळास विद्येची फार अभिरुचि होती व तो विद्वानांचा परामर्ष घेणारा होता. प्रसिद्ध जोतिषी भास्कराचार्य याचा मुलगा लक्ष्मीधर यास जैत्रपाळानें मुख्य पंडीत केला होता. जैत्रपाळ वेद

शिकला होता आणि तर्कशास्त्र व मीमांसा या विषयांचें त्यानें अध्ययन केलें होतें. जैत्रपाळानें मुकुंदराज या नांवाच्या ब्राह्मणास गुरू केलें होतें. याच मुकुंदराजानें विवेकसिंधु व परमामृत या नांवांचे दोन ग्रंथ तयार केले आहेत.

सिंघण

(कारकीर्द—शके ११३२ पासून ११६९ पावेतों).

जैत्रपाळ ह्याच्या पश्चात् सिंघण हा गादीवर बसला. ह्यानें शके ११३२ पासून शके ११६९ पावेतों राज्य केलें. सिंघण ह्यानें आपणास महाराजाधिराज विष्णुवंशोद्भवद्वारावतीपूरवधीश्वर असें पद धारण केलें. त्यानें जज्रलाल राजास जिंकून त्याचे हत्ती आणले व कक्कल राजाचें राज्य हिसकावून घेतलें. माळव्याचा राजा अर्जुन याचा नाश केला. शिलाहारवंशी भोजराजा यास कैद करून त्याचें राज्य आपल्या राज्यास जोडलें. अमरमलुगी याचा सेनापति दादा म्हणून होता. त्या दादाच्या गंगाधर नांवाच्या मुलाचा जनार्दन म्हणून मुलगा होता. त्यास हत्तीवरचा सेनापति केलें. सिंघण राजानें भंगारिगा देशाचा राजा लक्ष्मीधर यास जिंकिलें, धारच्या राजास कैद केलें व दक्षिणेकडील होसाल यादव याच्या घराण्यांतील बल्लाळ राजाचें सर्व राज्य आपल्या राज्यास जोडिलें. मथुरेच्या आणि काशीच्या राजांस त्यानें युद्धांत ठार केलें. पन्हाळ्याचा शिलाहारवंशी भोजराजा ह्याच्याशीं युद्ध करून त्यास ठार केलें व त्याचें राज्य घेतलें. सिंघणानें जेजालदेवाचा पराभव केला. सिंघण यानें गुजराथेवर पुष्कळ स्वाऱ्या केल्या. त्यानें खोलेश्वर नांवाच्या मुद्गलगोत्री ब्राह्मणास सेनापति केलें होतें. हा सेनापति फार शूर होता. त्यानें गुजराथच्या राजाचा अगदीं पराभव करून त्यास सिंघण राजाच्या अंकित केलें.

सिंघण यानें चीकदेवाचा मुलगा व मल्लाचा धाकटा भाऊ बिचण यास दक्षिण महाराष्ट्र व कोंकण या प्रांतांवर मुख्य अधिकारी नेमलें होतें. हा खोलेश्वराप्रमाणें शूर असून त्याप्रमाणें खोलेश्वरानें पराक्रम गाजवून उत्तर-

कडील राजे जेरीस आणिले, त्याचप्रमाणें बिचन यानें दक्षिणेकडे पराक्रम गाजवून दक्षिणेकडील राजास जिंकलें. दक्षिणेकडील रट्ट राजास बिचवानें जिंकलें. त्याचप्रमाणें कोंकणांतील कदंब (कदम), दक्षिणेंतील गुप्त, पांड्य, होयसळ इत्यादि राजांस बिचवानें जिंकून आपल्या विजयी सैन्याचा तळ कावेरी नदीवर दिला. त्या ठिकाणीं त्यानें विजयस्तंभ बांधला आहे. ही गोष्ट शके ११६० या सालीं घडली. यावेळीं सिंघण याचा राज्यविस्तार कळसास जाऊन पोहोंचला. ह्या त्याच्या पराक्रमावरूनच जनतेनें त्यास पृथ्वी-वल्लभ आणि राजाधिराज अशा पदव्या अर्पण केल्या.

हा सिंघण जसा महा पराक्रमी होता, तसा तो विद्येचाही फार भोक्ता असून त्याची धर्मावरही फार श्रद्धा होती. सिंघणानें खेद्रापूर प्रांतांत कोप्पेश्वर देवाला शके ११३६ मध्यें एक गांव इनाम दिलें. सिंघण यानें माणदेशामध्यें सिंघणापूर म्हणून आपल्या नांवाचें सिंघणापूर हें शहर बसविलें. हल्लीं जें शिखर सिंगणापूर म्हणून क्षेत्र आहे, तेथील देवालय सिंघणानेंच बांधिलें. सातारा जिल्ह्यांत खटाव तालुक्यांत मायणी गांवीं दोन ओढ्यांच्या संगमावर संगमेश्वर नांवाचें देवालय सिंघणानेंच बांधिलें. प्रसिद्ध जोतिषी भास्कराचार्य याचा मुलगा सोधल हा यादवांचा मुख्य प्रधान होता. सोधलचा मुलगा सारंगधर यानें सिंघणाकरितां गायनकलेवर संगीत रत्नाकर नांवाचा ग्रंथ लिहिला. भास्कराचार्यांचा नातु चांगदेव हा सिंघणाचा मुख्य ज्योतिषी होता. भास्कराचार्यांच्या भावाचा नातु अनंतदेव हाही ज्योतिषी असून सिंघणाच्या पदरीं होता.

सिंघण यास जैत्रपाळ या नांवाचा मुलगा होता. हा मुलगाही सिंघणाप्रमाणेंच महान् पराक्रमी होता. हा जैत्रपाळ समरांगणावर आला म्हणजे मी मी म्हणविणाऱ्या महान् योद्धयांची अगदीं गाळण उडत असे. जैत्रपाळ हा शत्रूस यमासारखा वाटत असे. परंतु एका लढाईंत हा जैत्रपाळ मारला गेला. सिंघण हा शके ११६९ सालीं मरण पावला. त्याच्या मागें जैत्रपाळाचा मुलगा कृष्ण हा गादीवर बसला.

कृष्णदेव अथवा कान्हार

(कारकीर्द—शके ११६९ पासून शके ११८२ पावेतों).

कृष्ण यास कान्हार असेंही नामाभिधान होतें. कृष्णदेव यानें माळवा, गुजराथ आणि कोंकण येथील राजांवर स्वाऱ्या करून त्यांस आपलें मांडलिक बनाविलें. त्यानें चोल आणि तेलंगण येथील राजांशीं युद्ध करून त्यांस जिंकून वरील राज्यें आपल्या राज्यास जोडिलीं. सिंघणानें जीं जीं राज्यें जिंकिलीं होतीं त्या त्या राज्यांचें रक्षण कृष्णदेवानें केलें. हा कृष्णदेव वेद शिकला असून यानें यज्ञयागही बरेच केले होते. कृष्णदेव शके ११८२ ह्या वर्षीं मृत्यु पावला.

महादेव

(कारकीर्द—शके ११८२ पासून शके ११९२ पावेतों).

कृष्णदेवानंतर त्याचा धाकटा भाऊ महादेव हा गादीवर बसला. ह्या महादेवानें कृष्णदेवाप्रमाणेंच सर्व राजे लोक आपल्या कह्यांत ठेवून सिंघणानें जें राज्य वाढविलें होतें त्या राज्याच्या एक रेसभरही राज्य कमी होऊं दिलें नाहीं व यादवांच्या राज्याचें वैभव कायम ठेविलें. कृष्णदेवाप्रमाणेंच हा धार्मिक होता. ह्या महादेवाविषयीं थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पंढरपुरास शके ११९२तला प्रमोदनाम संवत्सरामधील शिलालेख आढळला आहे.त्यामध्यें महादेव हा त्या वेळचा राज्यकर्ता होता असें लिहिलें असून त्याच्या नांवास " प्रौढ प्रताप चक्रवर्ती सार्वभौमराजा " असें गौरवयुक्त उपपद त्याच्या नांवास जोडलें आहे व त्या शिलालेखांतच ' आप्तोर्याम ' नांवाचा यज्ञ महादेवानें केल्याबद्दल लिहिलें आहे. हा महादेव शके ११९२ सालीं मरण पावला.

रामदेवराव यादव

(कारकीर्द—शके ११९२ पासून शके १२३१ पावेतों).

महादेवाच्या पाठीमागें कृष्णदेव यादवाचा मुलगा रामदेवराव यादव गादीवर बसला. ह्या रामदेवराव यादवाच्या कारकीर्दीचा इतिहास लिहिणें

म्हणजे भर दोन प्रहरीं दिवसां सूर्याचा प्रकाश पडलेला होता तो पार नाहींसा होऊन कृष्णपक्षांतील अमावास्येच्या दोन प्रहर रात्रीप्रमाणें यादवांच्या राज्यावर काळाकुट्ट अंधकार पडला. रामदेवराव जाधव आपल्या पूर्वजांप्रमाणें मोठा शूर असून धाडसी होता; परंतु त्याच्या अंगीं मुत्सद्दीपणा बिलकूल नव्हता. यादवांच्या राज्यावर पुढें जी भयंकर आपत्ति कोसळली, ती; रामदेवराव यादवाच्या ठिकाणीं थोडासा जरी मुत्सद्दीपणा असता, तरी टळली असती.

आठव्या शतकाच्या आरंभीं बसऱ्याचा गव्हर्नर हेजाज यानें आपला पुतण्या महमद कासीम ह्याजजवळ पुष्कळ सैन्य देऊन सिंध प्रांतावर पाठ-विलें. तेव्हांपासून मुसलमान लोकांच्या सारख्या स्वाऱ्या हिंदुस्थान देश जिंकण्याच्या हेतूनें चालल्या होत्या. अखेर शके १११५ सालीं पृथ्वीराजाचा पूर्ण पराभव करून महमद घोरीनें दिल्लीचें तक्त बळकाविलें. ज्या वेळेस राम-देवराव गादीवर बसला, त्या वेळेस त्याचें राज्य दक्षिणेस म्हैसूर, पश्चिमेस अरबी समुद्र, पूर्वेस पूर्व घाट व उत्तरेस अति दुर्गम विंध्याचल पर्वत असें होतें. रामदेवराव जाधवानें उत्तरेकडे काय काय हालचाली चालल्या आहेत त्यांचा अगदीं बारकाईनें शोध करावयास नको होता काय ? यवन लोकांनीं पोरस, जयपाळ व पृथ्वीराज ह्यांस नामोहरम करून व नर्मदे-पासून उत्तरेकडील सर्व मुलूख जिंकून आपल्या उत्तरेच्या बाजूस ते जवळ येऊन ठेपले तेव्हां त्यानें त्याबद्दल सावधगिरी ठेवावयास पाहिजे होती. ह्या वेळेस दिल्लीच्या तक्तावर जलालुद्दीन खिलजी होता. त्याचा पुतण्या अल्ला-उद्दीन खिलजी हा मोठा धाडसी असून विलक्षण बुद्धिमान् होता. त्यानें माळव्यावर स्वारी करून तो जिंकला. त्यानें आपले गुप्त हेर दक्षिणेंत पाठवून तेथील बितंबातमी मिळविली. हेरांनीं अल्लाउद्दीनास अशी बातमी दिली कीं, दक्षिणेंत यादवांचें साम्राज्य असून त्यांची राजधानी देवगड आहे व हें सोन्यामोत्यांनीं भरून गेलें आहे. त्यानें आपणावरोबर आठ

हजार सैन्य घेऊन दक्षिणेकडे मोर्चा वळविला. तो थेट देवगडापर्यंत आला तरी त्यास कोणी अडथळा केला नाहीं व त्याची विचारपूसही केली नाहीं. अल्लाउद्दीन थेट देवगडच्या तटाखालीं आला, त्यावेळीं रामदेवराव जाधव पालखींत बसून देवदर्शनास निघाला होता. त्याचें नेहमींचें सैन्यही कोठें दूर गेलें होतें. रामदेवराव जाधवानें आपल्या नौकरचाकरांतून व शहरवासीयांतून कांहीं लोक जमा करून अल्लाउद्दीनाशीं लढाई सुरू केली. त्यांची भयंकर लढाई झाली; परंतु रामदेवाचा पराभव होऊन त्यानें किल्ल्याचा आश्रय धरिला. त्यानें जें बाजारबुणग्यांचें सैन्य जमा केलें होतें, त्यांपैकीं पुष्कळ लोक ठार झाले व राहिलेले दशदिशांनीं पळून गेले. अल्लाउद्दीनानें किल्ल्यास वेढा दिला. बाकीच्या फौजेनें शहरांत शिरून लुटालुटीस आरंभ केला. अल्लाउद्दीनाच्या लोकांनीं शहरांतील श्रीमंत लोकांवर व सावकारांवर नानाप्रकारें जुलूम करून अगणित द्रव्य गोळा केलें. इकडे रामदेवराव जाधव आणि त्याचे जे कांहीं थोडेसे लोक किल्ल्यांत शिरले होते, त्यांस किल्ल्यांत धान्याऐवजीं मिठाचीं पोतीं आढळून आलीं. तेव्हां रामदेवराव जाधवानें त्यास अगणित द्रव्य देऊन त्याच्याशीं तह केला. रामदेवराव जाधवाचा मुलगा शंकरदेव हा त्या वेळीं बाहेर फिरावयास गेला होता. त्यास शत्रूनें देवगडावर हल्ला केल्याची बातमी कळली. त्यानें आपलें सैन्य जें चोहोंकडे पसरलें होतें तें सर्व जमा करून तो शत्रूवर चालून आला. इकडे अल्लाउद्दीनानें अशी अफवा पसराविली कीं, हें सैन्य मी जें घेऊन आलों आहें तें थोडें आहे; मागाहून अफाट सैन्य दिल्लीहून येत आहे. रामदेवरावानें शंकरदेवास कळाविलें कीं, तूं आतां लढाईच्या बिलकूल भानगडींत पडूं नकोस; कारण मीं अल्लाउद्दीनाशीं तह केला आहे. शंकरदेवानें तें न मानतां एकदम अल्लाउद्दीनाशीं लढाई सुरू केली. मराठे लोक वाघासारखे मुसलमानांवर चालून गेले. भयंकर रणकंदन सुरू झालें. हजारों मुसलमान मराठ्यांनीं कापून काढिले. अल्लाऊद्दीनानें ही स्थिति पाहून मलीक काफूर ह्याजजवळ एक हजार स्वार

देऊन त्यास वेढ्याचें काम सांगितलें व आपण लढाईच्या तोंडावर गेला. शंकरदेवानें ह्या वेळीं विलक्षण धाडस व पराक्रम दाखविला. मुसलमानांचा समूळ नाश होण्याची वेळ आली होती. इतक्यांत दुर्दैवानें एक गोष्ट घडून आली. किल्ल्याच्या रक्षणास ठेवलेला रामदेवरावाचा एक सरदार आपले थोडे लोक घेऊन लढाईस येण्यास निघाला. त्या सैन्यांतील शिपायांच्या पायांनीं उडाडेली धूळ दुरून दिसली. तेव्हां रामदेवरावाच्या सैन्यास वाटलें कीं, दिल्लीहून अल्लाउद्दीनाच्या मदतीस येणारी फौज आली. त्याच्यापुढें आपला निभाव लागणार नाहीं, या खोट्या भीतीनें तें सैन्य रणांगणांतून सैरावैरा पळूं लागलें. अल्लाउद्दीनाला अनायासें विजय प्राप्त झाला. रामदेवरावानें अल्लाउद्दीनास इलीचपूर, आसपासचे प्रांत व अपरंपार द्रव्य देऊन आणि त्यास वार्षिक खंडणी देण्याचें कबूल करून त्याच्याशीं पुनः दुसरा तह केला. रामदेवराव हा मरेपर्यंत खंडणी पाठवीत होता. रामदेवराव हा शके १२३१ ह्या सालीं मरण पावला.

शंकरदेव

(कारकीर्द—शके १२३१ ते शके १२३४ पावेतों.)

रामदेवाच्या मागून त्याचा मुलगा शंकरदेव हा गादीवर बसला. रामदेवराव हयात असतांनाच एक गोष्ट घडून आली. गुजराथेंत बाघेल वंशांतील कर्णराय हा राज्य करीत होता. त्यानें आपली मुलगी देवलदेवी ही शंकरदेवास देऊं केली होती. कुंकू लावणें, साखरपुडा वगैरे सर्व विधि झाले होते. अल्लाउद्दीनानें गुजराथेवर स्वारी करून तें राज्य जिंकलें व त्याची रूपवती स्त्री कमलादेवी व मुलगी देवलदेवी ह्यांस धरून नेऊन जबरीनें त्यांचे निके लाविले. शंकरदेवास ह्याबद्दल मुसलमान लोकांचा अति राग आला. त्यानें दिल्लीस खंडणी पाठविण्याचें बंद केलें. शंकरदेव हा शूर, धाडसी व मानी होता; परंतु त्याच्या अंगीं मुत्सद्देगिरी बिलकूल नव्हती.

त्यानें आपल्या सैन्याची चांगली व्यवस्था करावयास पाहिजे होती. मुसलमानांचें किती सैन्य आहे ह्याचा अजमास पाहून त्याच्या दुप्पट सैन्य तयार करावयाचें होतें, सैन्यास शस्त्रास्त्रें चांगलीं पुरवून सैन्यांत शूर, धाडसी लोक जितके जमतील तितके जमवावयाचे होते. किल्ल्यांत धान्य व युद्धोपयोगी सामान यांचा पुरवठा करून ठेवावयाचा होता. तें कांहीं एक न करतां एकदम त्यानें मुसलमानांशीं वैर मांडिलें. पूर्वीं रामदेवरावाशीं व शंकरदेवाशीं जी अल्लाउद्दीनाची लढाई झाली व जींत जाधवाचा अति पराभव झाला, त्यास कारण तरी होतें; परंतु आतां तें कांहींएक कारण नव्हतें.

शंकरदेवानें दिल्लीस खंडणी पाठविण्याचें बंद केल्यामुळें अल्लाऊद्दीनानें मलीक काफूर याजबरोबर सैन्य देऊन त्यास देवगडावर पाठविलें. शंकरदेव व वर सांगितलेला वाघेल वंशांतील कर्णराय ह्या दोघांनीं मलीक काफराशीं लढाई केली. ह्या लढाईत कर्णराय ठार झाला व शंकरदेव जखमी झाला. त्यास मलीक काफूर यानें दिल्लीस नेलें व बादशहा अल्लाउद्दीन खिलजी यापुढें उभें केलें. अल्लाउद्दीनानें त्यास ठार मारविलें. ही गोष्ट शके १२३४ सालीं घडली. याप्रमाणें यादवांचें वैभवशालि साम्राज्य लयास गेलें.

शंकरदेवाची बायको व त्याचा एक लहान मुलगा (त्याचें नांव गोविंददेव) यांचें पालनपोषण रामदेवराव याचा जांवई हरपाळ देव यानें केलें. उत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदूराजांनीं दिल्ली व त्याच्या आसपास मोठें बंड आरंभिलें. इकडे देवगडास हरपाळदेव यानेंहि बंड करून देवगडच्या सर्व मुसलमान किल्लेदारांस हांकून दिलें. अल्लाउद्दीन खिलजी हा आतां अगदीं वृद्ध झाला होता. त्यानें हें वर्तमान ऐकतांच धास्ती घेऊन तो मरण पावला. त्याच्या पाठीमागें दिल्लीच्या तक्तावर मुबारिक खिलजी हा बसला. त्यानें दक्षिण देशांत स्वारी करून देवगडास हरपाळदेव जो स्वतंत्रपणें राज्य करीत होता, त्यास त्यानें हालहाल करून ठार मारविलें.

इ. स. १३१८ मध्यें खिलजी घराणें जाऊन तघलक घराणें आलें. प्रथम ग्यासुद्दीन तघलकानंतर महंमद लघलक गादीवर बसला. ह्या महंमदास कोणी वेडा महंमद असेंहि म्हणत. त्याच्या कारकिर्दींत निरनिराळे प्रांतांचे सुभेदार बादशहास न जुमानतां स्वतंत्रपणें कारभार करूं लागले. महाराष्ट्रांत सुलतानाचा जांवई इनायत उल्मुल्क हा काम पहात होता. त्यास हसन गंगूनें ठार मारून ब्राह्मणी राज्य या नांवाचें एक राज्य स्थापन केलें. हा हसन, गंगुनामक ब्राह्मणाच्या येथें गुलाम म्हणून राहिला होता. त्या ब्राह्मणानें हसन गंगुच्या हस्तरेषा पाहून असें भविष्य वर्तविलें होतें कीं, ह्या मुलाच्या नशिबीं राज्य आहे. त्या ब्राह्मणानें त्याजवर अनेक उपकार केले होते; सबब त्या हसननें आपल्या राज्यास ब्राह्मणी राज्य असें नांव ठेविलें. वास्तविक तें राज्य मुसलमानांचें होतें. ब्राह्मणाचा त्या राज्याशीं कांहीं संबंध नव्हता. शंकरदेवाचा मुलगा गोविंददेव हा हल्लीं वयांत आला होता. त्यानें व कर्नाटकाच्या राजानें हसन यास राज्य स्थापन करण्यास उत्तम साह्य केलें. हा हसन गंगु सन १३५८ सालीं मरण पावला. हें ब्राह्मणी राज्य गोविंददेव वगैरे राजांनीं दिल्लीस शह बसण्याकरितां उत्पन्न केलें खरें; पण ह्या ब्राह्मणी राज्यासून नफ्यापेक्षां नुकसानच पुष्कळ झालें. ह्या ब्राह्मणी राजांनींच विजयानगरच्या राज्याचा नाश केला. इ. स. १३४७ पासून सन १६५७ पावेतों महाराष्ट्र देश आपल्या गुलामगिरींत जखडून टाकला. अरब सरदार मलीक काफूर यानें बागलाणच्या राज्यावर स्वारी केली. बागलाणच्या राजास गोविंददेवानें मदत केली व मलीक यांस हाकून दिलें. इ. स. १३७० च्या सुमारास गोविंददेव मरण पावला. गोविंददेवास ठाकुरजी ह्या नांवाचा मुलगा होता. ठाकुरजीनें मुसलमान लोकांची सत्ता कबूल करून पन्नास प्रांतांची देशमुखी मिळविली. ठाकूरजी हा सन १४४० ह्या वर्षीं मरण पावला. त्याच्या मागें त्याचा मुलगा मुकणदेव ह्यास बापाच्या देशमुखीचा हक्क मिळाला. तो सन १५०० मध्यें मरण पावला.

त्याच्या मागें त्याचा मुलगा अचलकर्ण हा देशमुखीच्या वतनाचा मालक झाला. ह्या ब्राह्मणी राज्यामध्यें जे निरनिराळे सुभेदार निरनिराळ्या प्रांतांवर नेमिले होते त्यांनीं आपल्यावरील ब्राह्मणी राज्याच्या सत्तेचें जूं झुगारून देऊन ते सुभेदारच आपापल्या प्रांताचे राजे होऊन बसले. विजापूरच्या सुभेदारानें आदिलशाही राज्य स्थापिलें; गोवळकोंड्याच्या सुभेदारानें कुतूबशाही; वऱ्हाडच्या सुभेदारानें इमादशाही; अहमदनगरच्या सुभेदारानें निजामशाही; बेदरच्या सुभेदारानें बेरिदशाही, ह्याप्रमाणें पांच निरनिराळीं राज्यें स्थापन झालीं. अचलोजीच्या वेळीं अहमदनगरच्या गादीवर बुऱ्हाण निजामशहा राज्य करीत होता. त्याच्या व विजापूरच्या बादशहाच्या आपसांत नेहमीं कलागती होत असत. ह्या कामीं बुऱ्हाणशहास अचलोजी हा एक प्रकारें साह्य करीत असे. बुऱ्हाणशहानें अचलोजीस पांच हजार स्वारांची मनसब दिली. ह्या बुऱ्हाणशहानें कंबरसेन नांवाच्या ब्राह्मणास पेशवाईचा अधिकार दिला. आतांपावेतों सरकारी लिहिणें उर्दूत असे. तें मराठींत लिहिण्याची सुरवात केली. अचलोजी हा सन १५४० मध्यें वारला.

विठ्ठलदेव.

(कारकीर्द–सन १५४१ ते १५७० पावतों.)

अचलोजीच्या मागें शिंदखेडच्या ५२ प्रांतांच्या देशमुखी वतनावर व ५,००० घोड्यांच्या मनसबीवर विठ्ठलदेव हा आला. या वेळीं अहमदनगरच्या गादीवर हुसेन निजामशहा हा होता. ह्या वेळीं पांचही राज्यांचे बादशहा एक होऊन त्यांची व विजयानगरचा राजा यांची तालीकोट येथें सन १५६५ मध्यें भयंकर लढाई होऊन मुसलमानांनीं विजयानगरचें राज्य बुडविलें. ह्या लढाईत विठ्ठलदेव हा अहमदनगरच्या बादशहाच्या तर्फेनें होता. पुढें १५६६ मध्यें मुर्तुजा निजामशहा गादीवर आला. त्यानें वऱ्हाड प्रांतावर स्वारी करून इमादशाही घराण्याचा मुख्य फौजखान ह्यास ठार

मारून तें राज्य आपल्या राज्यास जोडिलें. ह्या स्वारींत विठ्ठलदेवानें मुर्तुजास चांगलें साह्य केलें. खानदेशचा सुलतान मिरन महमदखान फरूकी हा फौजखानाच्या मदतीस आला होता. मुर्तुजानें विठ्ठलदेवाच्या साह्यानें त्याजवर स्वारी करून त्यास शरण येण्यास लाविलें. विठ्ठलदेव हा सन १५७० त मरण पावला.

लक्ष्मणदेव उर्फ लुखजी.

(कारकीर्द–सन १५७० ते १६२९ पावतों.)

विठ्ठलदेवाच्या पाठीमागून त्याचा मुलगा लक्ष्मणदेव उर्फ लुखजी हा मनसबीवर आला. हा लुखजी लढवय्या होता, तसाच मुत्सद्दीही होता. लुखजी हा जेव्हां मनसबीवर आला तेव्हां पहिला मूर्तिजा निजामशहा अहमदनगरच्या गादीवर होता. ह्याचा स्वभाव लहरी असल्यामुळें लुखजीनें दरबारच्या लोकांच्या साह्यानें त्यास गादीवरून काढून त्याचा मुलगा मिरन हुसेन यास गादीवर बसविलें. निजामशाही राज्यांत मराठ्यांचें अतिशय प्राबल्य वाढलें. मिरन हुसेन यास हें सहन होत नसे. त्यानें मराठ्यांचें प्राबल्य नाहींसें करण्याची खटपट चालविली. तेव्हां मराठ्यांनीं त्यास ठार मारून पहिल्या मुर्तुजाचा धाकटा भाऊ बुऱ्हाण ह्याचा मुलगा इस्मायल ह्यास गादीवर बसविलें. ही गोष्ट बुऱ्हाण ह्याच्या विचाराशिवाय झाल्यानें त्यास राग येऊन त्यानें सैन्य जमवून आपल्या मुलास कैद करून आपण स्वतः गादीवर बसला. तो थोडक्याच दिवसांनीं मरण पावला. त्याच्या मागून त्याचा मुलगा इब्राहिम निजामशहा गादीवर बसला. तो विजापूरकरांशीं लढत असतां ठार झाला. पुढें लुखजी जाधव व दरबारी लोक यांनीं अहमद नांवाच्या मुलास गादीवर बसविलें. पुनःही अहमद हा राज्याचा वारस नाहीं असें म्हणून उपद्व्यापी लोकांनीं बखेडे माजविले. इतकेंच नव्हे, पण मोंगलांचा गुजराथचा सुभेदार अकबराचा मुलगा मुराद ह्याची मदत

मागितली. ह्यास तरी तेंच पाहिजे होतें. त्यानें पुष्कळ सैन्य घेऊन येऊन निजामशाहीच्या राज्यावर स्वारी केली व अहमदनगरास वेढा दिला. ह्या वेळीं चांदबिबी नामक स्त्री प्रख्यातीस आली. चांदबिबी ही अहमदनगरचा बादशहा हुसेन निजामशहा ह्याची कन्या होय. ही लावण्यवती स्त्री हुसेननें विजापूरचा बादशहा अल्ली आदिलशहा ह्यास देऊन सोलापूरचा किल्ला जावयास आंदण दिला. चांदबिबी ही युद्धकलेमध्यें चांगली निष्णात असून तिला फारशी, अरबी, कानडी, मराठी ह्या भाषांचें चांगलें ज्ञान होतें. चित्रकला व संगीत शास्त्र ती उत्तम जाणत असे. तिचा अल्ली आदिलशहाशीं विवाह झाल्यापासून विजापूरच्या बादशाहीचा चांगला उत्कर्ष झाला. ती अल्ली ह्यास राज्यकारभाराच्या कामीं हरेक प्रकारें सहाय्य करीत असे. ती कुशाग्रबुद्धीची, सद्गुणी व राज्यव्यवहारदक्ष होती. निजामशाही राज्यांत किती घोंटाळे माजले होते हें वर आलेल्या हकीकतीवरून कळून येईल. चांदबिबी नगरास आल्यानंतर तिनें सैन्याची सर्व व्यवस्था आपल्याकडे घेतली. तिनें लुखजी जाधवरावापाशीं दहा हजार सैन्य देऊन व त्याजला दारूगोळा व दुसरें युद्धोपयोगी सामान व शस्त्रास्त्रें देऊन त्याजकडे एक बाजू संभाळण्याचें काम दिलें. लुखजीनें आपली बाजू उत्तम प्रकारें संभाळून शिवाय दुसऱ्याही बाजू संभाळल्या. चांदबिबीनें त्याजकडे दहा हजार स्वारांची मनसब कायम केली. ह्या वेळीं दुसरी एक महत्वाची गोष्ट घडून आली. लुखजीचें शौर्य मोंगलांच्या चांगलें नजरेस आलें व असा मनुष्य आपल्याकडे असावा असें त्यांस वाटून त्यास आपल्याकडे वळवून घेण्याचा प्रयत्न चालू झाला.

लुखजीच्या आश्रयानें मालोजी भोसले निजामशाही राज्यांत प्रख्यातीस आले व लुखजी जाधवांनीं आपली मुलगी जिजाबाई ही मालोजीचा मुलगा शहाजी ह्यास दिली.

चांदबिबी व लुखजी जाधव ह्यांनीं मोंगलांचा भयंकर पराभव करून त्यांस हाकून लाविलें. एवढ्यानें मोंगल निराश न होतां मोंगलांचा राजा

अकबर ह्यानें प्रचंड सैन्य आणून स्वतःनिजामशाही राज्यावर स्वारी केली. अकबरानें बहादूरशहास लढाईत धरून ग्वालेरच्या किल्ल्यांत कैदेंत टाकलें. ह्या वेळीं निजामशाही वांचविण्यास दुसरा एक मनुष्य पुढें आला. ह्या मनुष्याचें नांव मलिक अंबर असें होतें. हा बुद्धिमान् असून तो निजामशाहींतील हबशी सरदाराच्या तटाचा पुढारी होता. ह्यानें एका अल्पवयी मुलास दुसरा मूर्तिझा निझामशहा असें नांव देऊन त्यास गादीवर बसाविलें. लुखजीचें वर्तन ह्यावेळीं दुटप्पीपणाचें होतें. तो बाह्यात्कारीं निजामशाही सरकारचा चाकर म्हणून त्यांच्याशीं सख्यत्व दाखवी; परंतु अंतर्यामीं ह्याचा सर्व ओढा मोंगलांकडे असे. मालोजी ह्यावेळीं मयत झाला होता व त्याची मनसब ह्याचा मुलगा शहाजी यास मिळाली. मोंगलांचें प्रचंड सैन्य निजामशाहीवर चालून आलें. त्याचा पराभव मलीक अंबरानें व शहाजीनें केला. मूर्तिजा निजामशहा हा अज्ञान असल्यानें त्याची आई कारभार पाहात असे व ती शहाजीच्या तंत्रानें वागे. त्यामुळें शहाजीचें वजन राज्यांत फार वाढलें. हें लुखजीस खपलें नाहीं. ह्यामुळें सासरे-जांवयांत जें बांकडें आलें तें अखेरपर्यंत होतें. सन १६२१ सालीं लुखजी हा उघडपणें मोंगलांस मिळाला. त्याला मोंगलांनीं चोवीस हजार स्वार व पंधरा हजार पायदळ अशी मनसब दिली. नंतर मोंगल व लुखजी दौलताबादेवर चालून आले. तेव्हां मूर्तिजा व त्याची आई यांस शहाजीनें तेथून काढून मोंगलाईतील कल्याणाजवळील माहुलीच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविलें. नंतर मलिक अंबरानें व शहाजीनें सन १६२४ सालीं भातवडी येथें मोंगलांचा व लुखजीचा भयंकर पराभव केला. पुढें लुखजीनें माहुलीस वेढा दिला व मूर्तिजा व त्याची आई ह्यांस कैद केलें. पुढें मूर्तिजाचा मुलगा हुसेन हा गादीवर आला. त्यानें लुखजी जाधव ह्यास कांहीं राजकारण करण्याचें मिषानें दौलताबादच्या किल्ल्यांत बोलाविलें. तेथें लुखजी हा आपले पुत्र व नातु ह्यांसुद्धां गेला. तेथें ह्या सर्व मंडळीस निःशस्त्र करून नंतर निजामशहाच्या भेटीस नेलें.

दरबार झाल्यावर लुखजीवर व त्याच्या मंडळावर मारेकरी येऊन पडले. या मंडळीजवळ फक्त कट्यारीच होत्या. ह्या मंडळींनीं शरण न येतां ते प्राण जाईपर्यंत लढले. ह्याप्रमाणें लुखजीचा शेवट झाला. ज्या वेळीं लुखजी मेला त्यावेळीं त्याचें वय ८० वर्षांचें होतें. ह्या दंगलींत लुखजीचीं मुलें अचलोजी व राघोजी आणि नातु यशवंतराव मारले गेले.

लुखजी मारला गेल्यावर त्याची बायको म्हाळसाबाई आपला नातु व सून यांस सिंदखेडास घेऊन गेली. मोंगलांकडील मनसब लुखजीचा भाऊ जगदेव ह्याच्या नांवानें चालू झाली. जगदेवानें मोंगलांची चाकरी इमानें-इतबारें केली. हे मोंगल लोक हिंदुधर्मद्वेष्टे व हिंदुद्वेष्टे होते. तसें ब्राह्मणी राज्यांपैकीं कोणी नव्हतें. जगदेव सन १६५० च्या सुमारास वारला. नंतर त्याचा मुलगा बहादुरजी ह्याजकडे मनसब व शिंदखेड वगैरे प्रांतांची देशमुखी आली. नंतर त्याचा पुत्र दत्ताजीराव याजकडे व दत्ताजीरावानंतर त्याचा पुत्र जगदेवराव याजकडे देशमुखी व मनसब आली. जगदेवराव यास मानासिंगराव, राघुजीराव, यशवंतराव व दत्ताजीराव असे चार पुत्र होते. वडील पुत्र मानासिंग ह्याच्या नांवानें मनसब व देशमुखी चालू झाली. मानासिंगास मूलबाळ कांहीं नव्हतें. म्हणून राघुजीरावाचा मुलगा मानासिंग यास रस्तुमराव किताब मिळून दिल्लीची मनसब व देशमुखी मिळाली. अवरंगजेब बादशहानें ह्या मानासिंगाच्या अंबिकाबाई नामक मुलीशीं शाहुमहाराजांचें लग्न सन १६९९ ह्या वर्षीं लावून दिलें.

शहाजी महाराजांस मोंगलांनीं दिलेल्या जहागिरीपैकीं कांहीं मुलूख मोंगलांनीं शहाजीमहाराजांपासून हिसकावून घेतला; म्हणून त्यांनीं मोंगलांची चाकरी सोडून फिरून निजामशाहीची चाकरी पत्करली व निजामशाही बुडाल्यानंतर त्यांनीं विजापूरकरांची चाकरी पत्करली. ह्या कारणास्तव मोंग-

लांचा शहाजीवर मोठा दांत होता. मोंगलांनीं अकस्मात् शहाजीची सासू म्हाळसाबाई व बायको ह्यांस धरून कैद केलें. जगदेवरावांनीं मध्यस्थी करून त्यांस सोडाविलें. नंतर ही सर्व मंडळी कोंडाणा (सिंहगड) किल्ल्यामध्यें जाऊन राहिली.

लुखजी जाधवाचा नातु सुजनसिंह उर्फ संताजी म्हणून होता व तो लुखजीबरोबर निजामशहाच्या दरबारास न गेल्यामुळें वांचला होता. शहाजी महाराजांचा वडील मुलगा संभाजी व हा संताजी सारख्या वयाचे असून लढायांत व स्वाऱ्यांत शहाजीमहाराजांस हरेक प्रकारें मदत करीत असत. इतकेंच नव्हें तर लढाईचीं मोठमोठीं कामें ते आपल्या शिरांवर घेत असत. सन १६३८ सालीं विजापूरच्या बादशहानें शहाजीमहाराजांस कर्नाटकप्रांत जिंकून घेण्याकरितां पाठविलें. राया रायल नामक एक हिंदु राजा कर्नाटकांत प्रबल होता. त्याजबरोबर शहाजीनें दोन लढाया मारल्या व अक्कलकोट, बागलकोट, कोल्हार, बंगळूर, बासकोट, बाळापूर शिरे वगैरे प्रांत जिंकले. विजापूरच्या बादशहानें हे प्रांत शहाजीस जहागीर दिले. परंतु कनकागिरीचा किल्ला आपाखान नामक सरदार बळकावून बसला. शहाजीनें संताजी व आपला मुलगा संभाजी ह्यांस कनकगिरी घेण्याकरितां पाठविलें. कनकगिरी घेण्याकरितां संताजी व संभाजी ह्यांनीं तुंबळ युद्ध केलें. या युद्धांत लुखजीचे हे दोन्ही नातु ठार मारले गेले.

संताजी जाधवाचा मुलगा संभाजी हा जिजाबाईपाशीं येऊन राहिला. घोड्यावर बसणें, दांडपट्टा खेळणें व दुसरें अनेक तऱ्हेचें लष्करी शिक्षण ह्यास शिवाजीबरोबरच मिळालें. शिवाजी महाराजांनीं विजापूरचे व मोंगलांचे जे किल्ले घेतले त्या कामीं यांनीं शिवाजी महाराजांस चांगली मदत केली. अफजूलखान विजापूर दरबारांतून ' शिवाजीमहाराजांस ठार मारीन, निदान त्यास जिवंत धरून आणीन ' म्हणून पैजेचा विडा घेऊन प्रतापगडास आला होता. तेव्हां महाराजांनीं अफझूलखानाच्या नाशार्थ जी मसलत

केली त्यांत याचें अंग होतें. पन्हाळा किल्ल्यास सिद्दी जोहारानें वेढा घातला तेव्हां तो शिवाजीमहाराजांबरोबर होता व हाही अडकून पडला. एका अंधाऱ्या रात्रीं महाराज त्या किल्ल्यांतून निसटून बाहेर पडले, त्यांत हाही बाहेर पडला. शिवाजीमहाराजांनीं शिद्दी जोहाराचें सैन्य पांढऱ्या पाण्या-नजीक खिंडींत अडवून धरण्यास बाजी प्रभु देशपांड्याबरोबर यास ठेविलें होतें. त्या खिंडींत हे दोघे सरदार मावळ्यांच्या मोठ्या सैन्यानिशीं उभे राहिले होते. इतक्यांत शिद्दी जोहाराचें सैन्य येऊन थडकलें. ह्या दोघा वीरांनीं मावळ्यांस उत्तेजन देऊन मुसलमानांवर भयंकर हल्ला केला. त्या हल्ल्यामध्यें हजारों मुसलमान ठार झाले; हजारों जखमी झाले; हजारों पळून गेले. नंतर विजापूरच्या सैन्यास फाजलखान ह्या नव्या दमाच्या सरदाराच्या अधिपत्याखालीं पुष्कळ कुमक आली. त्यानें बाजी प्रभूच्या सैन्यावर फार निकराचा हल्ला केला. ह्या हल्ल्यांत संभाजी जाधव व अर्धे अधिक मावळे ठार झाले. ह्याप्रमाणें पितापुत्र हे क्षत्रिय धर्मानुसार धारातीर्थीं पतन पावले. बाजीप्रभूसही एक गोळी लागून तोही धारातीर्थीं पतन पावला.

धनाजी जाधव.

(कारकीर्द—सन १६६० ते सन १७१० पावेतों.)

संभाजी जाधवास धनाजी ह्या नांवाचा मुलगा होता. ह्या वेळीं धनाजी जाधवाचें वय सुमारें पंधरा वर्षांचें होतें. शिवाजी महाराजांनीं धनाजी जाधवास युद्धकलेंत निष्णात करण्याकरितां त्याची नेमणूक महा-राजांचा सेनापति प्रतापराव गुजर ह्याजकडे केली. प्रतापराव गुजरानें युद्धाचे डावपेंच धनाजीस शिकविले. सन १६७२ सालीं विजापूरच्या बादशहानें आपला सेनापति बुह्लोलखान ह्याच्याजवळ पुष्कळ सैन्य देऊन शिवाजीवर पाठविलें. शिवाजी महाराजांनीं आपला सेनापति प्रतापराव गुजर ह्याच्याजवळ

पुष्कळ सैन्य देऊन व त्याच्या मदतीस धनाजी व संताजी ह्यांस देऊन बुह्लोलखानावर पाठविलें. उभयतांची गांठ उंबराणी येथें पडली. तेथें मुसलमान व मराठे ह्यांचें तुंबळ युद्ध झालें. मराठ्यांनीं विजापूरच्या सैन्याचा भयंकर पराभव केला व बुह्लोलखान शरण आला. प्रतापरावानें त्यास जीवदान दिलें. परंतु प्रतापराव मागें गेला नाहीं तोंच बुह्लोलखानानें सैन्याची चांगली जमवाजमव करून फिरून मराठ्यांच्या मुलखांत स्वारी केली. शिवाजी महाराजांनीं बुह्लोलखान हातीं सांपडला असतां त्यास सोडून दिलें, म्हणून प्रतापरावाची चांगली खरडपट्टी काढली. विजापूरकरांची पक्की खोड मोडल्याशिवाय आम्हांस तोंड दाखवूं नकोस म्हणून महाराजांनीं प्रतापरावास खरमरीत ताकीद दिली. ह्या बोलण्यानें प्रतापरावानें आपल्या सैन्याची चांगली व्यवस्था न करतां व धनाजी व संताजी यांस बरोबर न घेतां तो एकटाच त्वेषानें प्रतापराव बुह्लोलखानावर चालून गेला. परंतु दुर्दैवानें प्रतापराव गुजर रणांगणीं ठार झाला.

हंसाजी मोहिते हा त्या वेळीं त्या प्रांतीं कामगिरीवर होता. त्यास प्रतापराव ठार झाल्याची हकीगत कळली; तेव्हां त्यानें प्रतापरावाचें व आपलें सैन्य एकत्र करून एका बाजूस धनाजी जाधव व दुसऱ्या बाजूस संताजी घोरपडे यांची नेमणूक करून बुह्लोलखानाशीं भयंकर लढाई केली व विजापूरकरांच्या सैन्याचा अतोनात नाश केला. तेव्हां बुह्लोलखान आपले राहिलेसाहिले लोक घेऊन विजापुरीं निघून गेला. ह्या लढाईत धनाजीनें चांगलें शौर्य गाजविलें. त्याबद्दल शिवाजी महाराजांनीं त्याची फार प्रशंसा केली. हंसाजी मोहिते यानें या लढाईत विजय संपादिल्यामुळें त्यास हंबीरराव ही पदवी देऊन प्रतापरावाच्या जागीं सेनापति केलें. महाराजांनीं संताजी घोरपड्याजवळ दोन अडीच हजार व धनाजीजवळ दोन अडीच हजार सैन्य देऊन त्यांस स्वतंत्र सरदारक्या दिल्या. शिवाजी महाराजांनीं व्यंकोजीशीं आपली निमी वांटणी मागण्याच्या निमित्तानें कर्नाटकावर सन

१६७९ त जी स्वारी केली त्यामध्यें हंसाजी मोहिते, संताजी घोरपडे इत्यादि सरदार बरोबर घेतले होते. त्यांमध्यें धनाजी जाधवासही बरोबर घेतलें होतें. शिवाजी महाराज सन १६८० त मृत्यु पावले.

शिवाजी मृत्यु पावल्याची बातमी अवरंगजेबास कळतांच त्यास अत्यानंद झाला व तो दक्षिण देश काबीज करण्याकरितां मोठी फौज घेऊन स्वतः दक्षिणेंत आला. इकडे शिवाजीमहाराजांची धाकटी राणी सोयराबाई इनें आपला मुलगा राजाराम ह्यास राज्याधिकार मिळावा म्हणून, अण्णाजी दत्तो वगैरे प्रधान सामील करून घेऊन कारस्थान चालविलें. धनाजी जाधव, हंसाजी मोहिते, संताजी घोरपडे इत्यादि सैन्याधिकाऱ्यांनीं परचक्राचें हें संकट जाणून सोयराबाई, अण्णाजी दत्तो ह्यांच्या कारस्थानास बळी न पडतां संभाजीस गादीवर बसविलें. अवरंगजेबानें आपला मुक्काम ब्ऱ्हाणपुरास ठेविला व आपले दोघे चिरंजीव मुअज्जम व अजीम यांस मराठ्यांचा मुलूख जिंकण्यास पाठविलें. इकडे मराठी राज्यांत अव्यवस्था असल्याकारणानें वरील तिघेजण सैन्याची व्यवस्था करण्यांत गुंतले असतां वरील मोंगलांच्या दोघा योद्ध्यांनीं मराठी राज्यांत धुमाकूळ चालविला. त्यांस हंसाजी मोहिते, धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांनीं तोंड दिलें. नंतर भयंकर लढाई झाली; परंतु ह्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव होऊन त्यांच्या सैन्याचा अतोनात नाश झाला. मोंगल अधिकाऱ्यांनीं साताऱ्यापर्यंत आपला अम्मल बसवून वरील योद्ध्यांचा पाठलाग चालविला. नंतर मराठ्यांच्या वरील तीन योद्ध्यांनीं आपल्या सर्व सैन्याच्या तीन टोळ्या करून एका टोळीचें आधिपत्य हंसाजी मोहिते यास दिलें व दुसऱ्या दोन टोळ्यांचें घोरपडे व जाधव यांजकडे आलें. या तीन योद्ध्यांनीं तिहींकडून मोंगल सैन्यावर तुटून पडून त्याचा पराभव केला. हें वर्तमान अवरंगजेबास कळतांच त्यानें सर्व सैन्यासह आपल्या दोन्ही मुलांस ब्ऱ्हाणपुरीं आपणाकडे बोलावून घेतलें. सन १६८५ सालीं स्वतः संभाजीमहाराजांनीं हंसाजी

मोहिते व धनाजी जाधव यांस बरोबर घेऊन संपत्तीनें भरलेलें भडोच शहर लुटलें. इकडे बादशहानें ताज्या दमाचें सैन्य मराठ्यांवर पाठवून सर्व देश-भर सारखा धुमाकूळ माजविला. या वेळीं संभाजीमहाराज व वरील तीन योद्धे रायगडीं होते. संभाजीमहाराजांची आज्ञा घेऊन वरील तीन योद्धे इतक्या गुप्तपणें मोंगलांवर तुटून पडले कीं, त्यांनीं त्यांचा फडशा पाडून त्यांस बऱ्हाणपुराकडे हांकून दिलें. इकडे संभाजीमहाराज दुर्व्यसनांत इतके गढून गेले कीं, त्यांनीं राज्यकारभाराकडे अगदीं दुर्लक्ष्य केलें. त्यांनीं राज्यांतील जुने प्रधान काढून टाकून कलुशा नांवाचा एक कनोजी ब्राह्मण मुख्य प्रधान केला. सर्व मराठी राज्यांत अव्यवस्था माजून राहिली. देशाचा वसूल न आल्यामुळें खजिना रिकामा झाला. सर्व रयतेंत असंतोष पसरला होता; परंतु ही बेदिलीची लाट वरील योद्ध्यांनीं लष्करांत बिलकूल पसरूं दिली नाहीं.

सन १६८७ सालीं अवरंगजेबानें विजापूरचें राज्य बुडविलें व त्या राज्यांतील नामांकित योद्धे आपल्या चाकरीस ठेविले. त्या योद्ध्यांपैकीं सर्जेखान ह्याजपाशीं निवडक दहा हजार फौज देऊन मराठ्यांचा मुलूख काबीज करण्यास पाठविलें. त्यानें संताजी व धनाजी ह्यांस आपली बिलकूल चाहूल लागूं न देतां एकदम हंबीरराव मोहित्यावर छापा घातला. हंबीर-रावानें त्वेषानें त्याच्यावर चाल केली; परंतु लढाईच्या गर्दींत हंबीररावास गोळी लागून तो ठार झाला. हंबीररावाच्या मृत्यूनें मराठ्यांची कधींही भरून न येणारी हानि झाली. धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे हे कर्नाटक प्रांताचा बंदोबस्त करण्याकरितां तिकडे गेले. त्यांनीं जिंजीच्या किल्ल्याचा चांगला बंदोबस्त केला. संभाजीमहाराज अफु, गांजा, मद्य यांच्या निशेंत गर्क होऊन वाटेल तेथें उघडेनागडे पडत. ही त्यांची स्थिति एका मोंगल सरदारानें पाहून त्यांस धरून तुळापूर येथें अवरंगजेबाकडे नेलें. अवरंगजेबानें त्यांचे अतोनात हाल करून त्यांस ठार मारिलें. त्यानें संभाजीची पत्नी येसूबाई

व पुत्र शिवाजी (ह्यास पुढें शाहू असें नांव पडलें.) ह्यांस झुल्फिकारखान ह्याजकडून पकडून आपल्या छावणींत आणविलें. ह्याच्या योगानें संपूर्ण महाराष्ट्र देश शोकसागरांत बुडून गेला. मराठ्यांच्या सैन्याची वाताहात झाली. सर्व मोंगल सैन्य महाराष्ट्रांत पसरलें व त्या सैन्यानें पन्हाळ्याशिवाय बाकींचे सर्व किल्ले काबीज केले. अवरंगजेबानें आपल्या सर्व सरदारांस शिवाजी-महाराजांचा धाकटा मुलगा राजाराम ह्यास पकडण्यास हुकूम दिला. धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे हे योद्धे कर्नाटकांत होते. त्यांस वरील हकीकत कळली व ते ताबडतोब पन्हाळ्यास रामचंद्रपंत अमात्य यांजकडे आले. तेथें प्रल्हाद निराजी, खंडो बल्लाळ चिटणीस, धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे, खंडेराव दाभाडे यांच्यामध्यें अगदीं गुप्त वाटाघाट होऊन सर्वांच्या विचारें सर्वांनीं आपापले वेष पालटून राजाराममहाराजांस जिंजीस पोंहोंचवावें असें ठरलें. नंतर वरील मुत्सद्यांनीं व योद्धयांनीं आपल्या सर्वांगास राख फासून, वैराग्याचा वेष घेऊन व अतिशय हालअपेष्टा सोसून राजाराममहाराजांस जिंजीस नेऊन पोहोंचविलें. नंतर जिंजीच्या किल्ल्यांत राजाराममहाराज ह्यांस राज्याभिषेक करून गादीवर बसविलें व राजाराममहाराजांची द्वाही फिरविली. नंतर धनाजी जाधव व संताजी घोरपडे यांनीं सैन्याची जमवाजमव करून मोंगलांशीं कर्नाटकांतच झगडण्यास सुरुवात केली. धनाजी व संताजी ह्यांनीं कर्नाटक प्रांतांतच मोंगलांवर स्वाऱ्यावर स्वाऱ्या करून त्यांचें कर्नाटक प्रांतांतून उच्चाटन केलें.

रामचंद्रपंत व परशुराम त्रिंबक हे रांगण्यास येऊन राहिले होते. त्या किल्ल्यास फिरोजगंज गाजीउद्दीनखान ह्यानें वेढा दिला. परशुराम त्रिंबक यानें लढाईस सुरवात केली. शेंकडों मराठे वीर धारातीर्थी पडले. ७०० स्त्रिया सती गेल्या. ह्या भयंकर पराभवाचें वर्तमान धनाजी व संताजी ह्यांस कळतांच ते ताबडतोब रांगण्यास येऊन दाखल झाले. त्या दोघांनीं बांईच्या

मुसलमान ठाणेदारास कैद करून तेथें आपला अंमल चालू केला व शंकराजी नारायण यास तेथील ठाणेदार नेमिलें. नंतर त्या दोघा वीरांनीं भीमानदीच्या उत्तरेस मोंगलांच्या मुलखावर स्वाऱ्या करून चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करावयाचा सपाटा चालविला. ह्या वेळीं धनाजी व संताजी ह्यांच्याजवळ चाळीस हजार सैन्य जमलें. इकडे हंबीरराव मोहित्यास ठार करणारा सरदार सर्जेखान हा पन्हाळ्यास वेढा घालून बसला होता. परसोजी भोंसले, पवार व परशुराम त्रिंबक ह्यांनीं मोठा पराक्रम करून सर्जेखानास ठार करून तो किल्ला हस्तगत केला. संताजीनें मिरजेवर छापा घालून तो प्रांत हस्तगत करून घेतला.

अवरंगजेबास हें कळतांच त्यास अतिशय राग आला व त्याच्या मनानें पक्कें घेतलें कीं, राजाराम ह्याचा उच्छेद केल्याशिवाय आतां आपला निभाव लागणार नाहीं. नंतर त्यानें झुल्फिकारखान ह्याच्याजवळ पन्नास साठ हजार सैन्य, भरपूर दारूगोळा व दाणावैरण देऊन त्यास जिंजीस वेढा घालून राजाराममहाराजांस धरून आणण्यास पाठविलें. त्यानें ताबडतोब जिंजीस वेढा घातला.

इकडे धनाजी व संताजी ह्यांनीं मोंगलांच्या मुलखांत चौथाई-सरदेशमुखी व घासदाणा हे कर वसूल करण्याचा धूमधडाका चालू केला. धनाजीनें मोठें धाडस करून पन्हाळा किल्ला घेतला. संताजीनें मिरज प्रांत हस्तगत केला.

झुल्फिकारखान ह्यानें जिंजीस वेढा घातल्याची बातमी धनाजी व संताजी ह्यांस समजली. तेव्हां दोघा वीरांनीं ताबडतोब आपला मोर्चा जिंजीकडे वळविला. ह्या दोघा वीरांनीं वेढा घालणाऱ्या लोकांवर रात्रींबेरात्रीं छापा घालावा; त्यांची रसद लुटावी; जे कोणी हातीं लागतील त्यांस कापून काढावें असा क्रम चालविला. ह्याच्या योगानें वेढ्याची फौज कमी कमी

होऊं लागली. अवरंगजेबाकडून झुल्फिकारखानाच्या मदतीस नवीन फौज निघाली, कीं त्या फौजेच्या पाठीमागें धनाजी व संताजी लागलेच. ती फौज जिंजीस पोहोंचेपर्यंत निमीशिमी खलास होऊन जाई. अवरंगजेबाकडून जिंजीस पोहोंचण्यास रसद आली कीं, मराठ्यांकडून ती लुटलीं जात असे. महाराष्टांतील बहुतेक फौज कर्नाटकाकडे गेली. मराठ्यांनीं सर्व महाराष्ट्राबर आपला पक्का अंमल बसविला. त्यांनीं अवरंगजेबाच्या छावणीवरसुद्धां छापे घालावे. अवरंगजेबास पक्कें कळलें कीं, हे मराठे लोक आपला जीव घेतील. तेव्हां त्यानें आपला तळ ब-हाणपुराकडे नेला. हा चंदीचा वेढा सन १६९१ पासून १६९८ पावेतों होता.

इकडे अवरंगजेब बादशहास जिंजीच्या वेढ्याची कच्ची हकीकत समजली. त्यानें आपला मुलगा कामबक्ष व झुल्फिकारखानाचा बाप आसदखान जामत्–उल–मुल्क व बुंदेला सरदार दलपतराय यास झुल्फिकारखानाच्या मदतीस पाठविलें व बादशहानें त्यास असा सक्तीचा हुकूम पाठविला कीं, किल्ला हस्तगत न झाल्यास तुमची मानखंडना होईल. तेव्हां खंडो बल्लाळ चिटणीस व धनाजी जाधव ह्यांनीं मोठ्या युक्तीनें राजाराममहाराजांची किल्ल्यांतून सुटका करून त्यांस महाराष्ट्रांत आणलें. सन १६९८ च्या जानेवारी महिन्यांत जिंजीचा किल्ला वरील चार सरदारांनीं काबीज केला.

आतां राजाराममहाराज व धनाजी जाधव हे उघडपणें मोंगलांच्या मुलखावर स्वाऱ्या करून चौथाई, सरदेशमुखी व घासदाणा हे कर उकळीत चालले. हें पाहून अवरंगजेब बादशहा अति संतापला. त्यानें मनांत विचार केला कीं, मराठ्यांस जिंकण्याची कामगिरी दुसऱ्यावर सोंपवून कांहीं एक उपयोग होत नाहीं; तेव्हां ही कामगिरी आपण स्वतः केली पाहिजे. नंतर बादशहानें आपली चोहोंकडे फांकलेली फौज एकत्र केली. नंतर सर्व फौजेचे दोन भाग करून एक भाग अजिमशहाचा मुलगा बेदरबख्त व झुल्फिकार-

खान ह्यांच्या ताब्यांत देऊन त्यांस मराठ्यांच्या हालचालीवर शह देण्यास पाठविलें. दुसऱ्या भागाचें आधिपत्य स्वतः बादशहानें पत्करून त्यानें मराठ्यांचे सर्व किल्ले काबीज करण्याचा सपाटा चालविला. इकडे धनाजी जाधवानें राजाराममहाराज यास पाठीशीं घेऊन त्याशीं गनिमी काव्यानें लढून घेतलेले सर्व किल्ले परत घेण्याचा सपाटा चालविला. अवरंगजेब बादशहा अगदीं त्रासून गेला. इकडे झुल्फिकारखान ह्यानें कर्नाटकापासून ते कोल्हापूर प्रांतापर्यंत मोठा धुमाकूळ माजविला. मुलूख जाळणें, किल्ले घेणें इत्यादि प्रकार त्यानें चालविले होते. धनाजीनें दहा हजार सैन्यानिशीं त्याजवर चालून जाऊन त्याचा पराभव करून त्यास उत्तरेकडे हांकून दिलें. नंतर धनाजी व राजाराममहाराज हे उत्तरेकडे स्वारी करण्याकरितां गेले. मोंगल लोक राजाराममहाराज ह्यांच्या शोधांत होते. धनाजी व राजाराममहाराज हे खानदेशांत असतांच राजाराममहाराजांस नवज्वराचें दुखणें झालें. धनाजीनें तांतडी करून राजारामहाराज ह्यांस सिंहगड येथें नेलें. तेथें इ. स. १७०० च्या मार्च महिन्यांत ते मृत्यु पावले. बिचाऱ्या राजाराममहाराजांचा सर्व काळ मोंगलांच्या धामधुमींत गेला. अवरंगजेबानें संभाजीचा वध केल्यानंतर सर्व महाराष्ट्र व दक्षिण महाराष्ट्र देश त्यानें काबीज केला व राजाराममहाराज ह्यांस धरण्याकरितां त्यानें आपल्या सुभेदारास व सरदारास सक्तीचे हुकूम पाठविले. तेव्हां त्यांस मुत्सद्दी मंडळीनें व योद्धयांनीं जिंजीस पोहोंचविलें. लगेच जिंजीच्या किल्लयास मोंगलांचा वेढा पडला. राजाराममहाराजांची किल्लयांतून सुटका झाली नाहीं तोंच त्यांस दोन वर्षांच्या आंतच मृत्यु आला. ते मोठे धर्मनिष्ठ व न्यायी होते. राज्याचा खरा वारस शाहू आहे असें ते मानीत असत. ह्याचें धडधडीत उदाहरण म्हणजे सन १६९९ च्या सुमारास शाहुमहाराजांस सोडविण्याकरितां त्यांनीं व धनाजीनें बादशहाच्या छावणीवर हल्ला केला. परंतु त्यावेळीं बादशहा शाहुमहाराजांस बेगमच्या गोटांत घेऊन गेल्यामुळें त्यास रिक्तहस्तें परत यावें लागलें. धनाजी

जाधवास त्यांनीं सातारा जिल्ह्यांतील पाडळी व बोरगांव हीं दोन गांवें इनाम दिलीं.

राजाराममहाराज ह्यांच्या मृत्यूची बातमी अवरंगजेबास समजतांच त्यास अत्यंत आनंद झाला. राजाराममहाराज ह्यांस दोन बायका होत्या. एक ताराबाई व दुसरी राजसबाई. ताराबाईस शिवाजी व राजसबाईस संभाजी असे दोन मुलगे होते. येथूनच ताराबाईच्या कारस्थानास सुरुवात झाली. तिनें कारभारी मंडळी व योद्धे ह्यांस वश करून घेऊन आपला मुलगा शिवाजी ह्याची मुंज करून सन १७०१ मध्यें त्यास राज्याभिषेक केला व राजसबाई व तिचा मुलगा संभाजी ह्यांस कैदेंत ठेविलें. ह्यावेळीं राज्यांत वजनदार मनुष्यें दोनच होतीं. एक धनाजी जाधव व दुसरा रामचंद्रपंत अमात्य. त्यांनीं प्रसंगावर नजर देऊन त्यांत बिलकूल ढवळाढवळ केली नाहीं.

इकडे अवरंगजेबानें अवाढव्य सैन्य, भरपूर दारूगोळा, भरपूर दाणा-वैरण व नामांकित योद्धे घेऊन स्वतः मराठ्यांवर सातवी मोहीम सुरू केली. धनाजी जाधवानें व रामचंद्रपंत अमात्यानें चोहोंकडील मराठे सरदारांस अशीं पत्रें पाठविलीं कीं, आतां राज्यसंरक्षण करणें तुम्हांकडेच आहे; सर्व लज्जा तुमची आहे; आतां जर तुम्ही हयगय कराल तर मराठी राज्याची कळसापर्यंत चढलेली इमारत पार ढासळून जमीनदोस्त होऊन जाईल. हीं पत्रें बाचून सर्व सरदारांस विलक्षण स्फुरण चढलें. सर्व सरदार आपापलें सैन्य घेऊन धनाजीस येऊन मिळाले. धनाजीनें सर्व किल्ल्यांचा पक्का बंदोबस्त केला व सर्व किल्लेदारांस सक्त ताकीद दिली कीं, प्रत्येक किल्लेदारानें किल्ला जितका लढवेल तितका लढवावयाचा; मोंगल लोकांची अतोनात खराबी करावयाची; नंतर आतां आपला निभाव लागत नाहीं असें पक्कें कळून आल्यावर किल्ला खालीं करून द्यावयाचा. बादशहानें एक किल्ला कबज्यांत घेऊन त्याचा बंदोबस्त करून दुसरीकडे गेला, कीं धनाजीनें तो

किल्ला परत घेतलाच. पुढें बादशहा आणि त्याच्या मागें धनाजी. जितके किल्ले बादशहानें काबीज केले तितके धनाजीनें जिंकून परत घेतले. बादशहाच्या फौजेचा आतोनात नाश झाला. असा क्रम चालला असतां पावसाळा सुरू झाला. मराठ्यांनीं पूर्वींच मोंगलांचें अर्धें अधिक सामानसुमान लुटून नेलें. उरलेल्या सामानाचा पावसाच्या योगानें नाश झाला. ओझ्याचीं जनावरें खाण्यास नसल्यामुळें व पावसाच्या गारठ्यानें बहुतेक मरून गेलीं. नंतर बादशहानें आपल्या फौजेस परत फिरण्याचा हुकूम केला. ही फौज कृष्णा नदीपावेतों आली. कृष्णा नदी दुथडी पाण्यानें भरून गेली होती. मोंगल लोकांचा तळ नदीच्या कांठीं पडला. तेथें धनाजीनें अंधेऱ्या रात्रीं मोंगलांवर वरचेवर छापे घालून कापून काढण्याचा सपाटा चालविला. बादशहास मागल्या अनुभवावरून कळून आलें कीं, हे मराठे लोक आपल्या छावणीवर अचानक छापा घालून आपला जीव घेतील, म्हणून त्यानें आपल्या फौजेस पोहून जाण्याचा हुकूम केला. फौजेपैकीं तीन हिस्सा लोक नदींत बुडून मेले. मोठ्या कष्टानें बादशहा व उरलेले एक हिस्सा लोक नदीच्या अलीकडे आले. नंतर बादशहानें उत्तर हिंदुस्थानांतून ताज्या दमाचे व लढवय्ये लोक, भरपूर धान्यसामुग्री, व पुष्कळ पैसा आणून फिरून मराठ्यांवर चाल केली. बादशहानें झुल्फिकारखान, तरबियतखान व बेदरबख्तत् या तीन सरदारांच्या हाताखालीं निरनिराळीं सैन्यें व दारुगोळा देऊन त्यांस पन्हाळा किल्ला काबीज करण्यास पाठविलें. या तीन सरदारांनीं पन्हाळ्यास वेढा दिला. धनाजी जाधवानें वेढा घालणाऱ्या लोकांवर छापे घालून व कित्येक वेळां उघड लढून त्यांस अगदीं जर्जर करून सोडिलें. एकदां तर बादशहाचा खजिना व धान्य बादशहाच्या छावणींत चाललें होतें धनाजीनें खजिना लुटला व धान्यही लुटलें. बादशहानें झुल्फिकारखान व दलपत बुंदेले यांच्याजवळ भरपूर सैन्य देऊन त्यांस धनाजीवर पाठविलें. धनाजीच्या व त्यांच्या उघड मैदानांत लढाया सुरू झाल्या. अखेरच्या लढाईंत धनाजीनें

आपला पराभव झाला असें दाखवून तो मागें फिरला. मोंगल सैन्य आपल्या पाठीवर घेऊन त्यांच्याकडे तोंड फिरवून त्यांच्याशीं भयंकर लढाई करून मोंगल फौजेचा त्यानें अतोनात नाश केला. इकडे पन्हाळ्याचा वेढा चालूच होता. शेवटीं वेढा उठत नाहीं असें पाहून विनाकारण आपल्या लोकांचा नाश करून घेण्यापेक्षां त्यानें किल्ला मोंगलांच्या ताब्यांत दिला. पुढें बादशहानें चंदनवंदन, खेळणा, बहादूरगड, पुरंदर, राजगड, तोरणा, पांडवगड हे किल्ले घेतले. अखेर बादशहानें विशाळगडास वेढा घालून त्याजवर फत्तेउल्लाखान ह्यास नेमून आपण दुसरकिडे गेला. विशाळगडावर रामचंद्रपंत होते व परशरामपंतही किल्ल्याचा मुख्य अधिकारी होता. धनाजीनें फत्तेउल्लाखानावर वरचेवर हल्ले करावे, छापे घालावे; परंतु वेढा उठेना. शेवटीं रामचंद्रपंतास मोठ्या युक्तीनें बाहेर काढून परशुरामपंतास किल्ला मोंगलांच्या स्वाधीन करण्यास सांगितलें. विशाळगड कबज्यांत येतांच बादशहास मोठा आनंद झाला व बादशहाची स्वारी निघून गेली. बादशहाची स्वारी निघून जातांच धनाजीनें आपला पूर्वींचा क्रम म्हणजे बादशहाच्या फौजेंतील लोकांस आलेली रसद लुटावयाची; घोडे व सामानसुमान जें हातीं लागेल तें लांबवावयाचें हा चालविला. आतां धनाजी जाधवानें दुसरी एक युक्ति योजिली. राणूजी घोरपडे व हिंदुराव घोरपडे यांच्या स्वाधीन दहा हजार सैन्य करून त्यांस मोंगल सैन्यावर शह देण्यास ठेवून बाकीचें सर्व सैन्य बरोबर घेऊन सन १७०५ सालीं त्यानें गुजराथ, वऱ्हाड व खानदेश हे प्रांत जिंकून तेथें आपला अंमल बसवून नर्मदा नदी उतरून माळव्यावर स्वारी केली. अवरंगजेब बादशहास ही खबर कळतांच त्यानें झुल्फिकारखान, गाजीउद्दीन व अजिमशहा ह्यांस धनाजीवर पाठविलें. ह्या वेळीं मोंगली फौज व फौजेवरील अधिकारी लढाईला अगदीं कंटाळून गेले होते. त्यांनीं धनाजीला कांहीं प्रतिबंध तर केला नाहींच, पण दोन महिने चांगली विश्रांती घेतली.

रायचूरच्या वायव्येस कृष्णा आणि भीमा या नद्यांच्यामध्यें सागर आणि वाकीन खेडें असे दोन किल्ले असून ते मोंगलांच्या ताब्यांत होते व त्या किल्ल्यांवर पऱ्या नाईक नांवाचा किल्लेदार होता. धनाजीनें मोठ्या युक्तीनें त्यास आपल्याकडे वळवून घेऊन त्याजकडूनच मोंगली फौजेवर हल्ला करविला. त्यामुळें मोंगली फौजेचा अतोनात नाश झाला. गुजराथ, खानदेश, वऱ्हाड व माळवा येथें एक एक सुभेदार ठेवून देऊन धनाजी जाधवानें आपला मोर्चा महाराष्ट्राकडे वळविला. नंतर ते रामचंद्रपंत अमात्य व परशुराम त्रिंबक ह्यांस येऊन मिळाले. ह्या तिवर्गांनीं पन्हाळा, पवनगड, सातारा व वसंतगड हे किल्ले मोंगलांपासून जिंकून घेतले. नंतर धनाजी जाधवानें शंकराजी नारायण ह्यास मदतीस घेऊन सिंहगड, राजगड व रायगड हे किल्ले काबीज केले. हें वर्तमान बादशहास समजतांच त्यास धक्का बसून तो आजारी पडला. नंतर बादशहानें आपला मोर्चा फौजेसुद्धां उत्तरेकडे वळविला. धनाजी जाधवानें त्याचा पाठलाग चालविला. बादशहानें धनाजीस अडवून धरण्यासाठीं हमीदुद्दीनखानास पाठविलें. त्याची व धनाजीची मोठी भयंकर लढाई होऊन धनाजीनें त्यास जिवंत पकडून नेलें. धनाजीनें बादशाही फौजेस अगदीं जर्जर केलें. बादशहास अशी धास्ती पडली कीं, हा धनाजी आतां कांहीं आपल्याला जिवंत ठेवीत नाहीं. तेव्हां बादशहानें खान इ-आलम ह्यास धनाजीस अडवून धरण्यास सांगून तो मोठ्या मुष्किलीनें अहमदनगरास येऊन पोहोंचला. धनाजी जाधवाची व खान इ-आलम ह्याची मोठी लढाई होऊन खानाचा भयंकर पराभव झाला. पुढें धनाजीनें त्वरा करून अहमदनगरास वेढा दिला. धनाजीवर झुल्फिकारखान यास पाठविलें. त्याचे व धनाजीचे भयंकर रणसंग्राम होऊं लागले. मराठ्यांचा वेढा उठेना. तेव्हां झुल्फिकारखान यानें एक कावा केला. त्यानें संताजीचे मुलगे व पुतणे ह्यांस चिथावून त्यांजकडून मराठ्यांच्या मुलखांत लुटालूट, जाळपोळ इत्यादि दंगल चालविली.

धनाजी जाधवास हें कळतांच तो सर्व सैन्यासह तिकडे गेला. धनाजीनें घोरपड्यांच्या मुलांचा दंगा मोडून टाकून जिकडे तिकडे स्थिरस्थावर केलें. झुल्फिकारखान तावडतोब अहमदनगरास बादशहाकडे आला. बादशहा या वेळीं अंथरुणावर खिळून पडला होता. शेवटीं बादशहा ता० २० फेब्रुवारी सन १७०७ इ. रोजीं मरण पावला.

अवरंगजेबाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा अजीमशहा ह्यानें शाहु-महाराजांची सुटका केली. ताराबाईस ही बातमी कळतांच तिनें रामचंद्रपंत अमात्य, खंडो बल्लाळ चिटणीस, परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि, धनाजी जाधव इत्यादि मुत्सद्दी व योद्धे आपल्या बाजूस वळवून घेऊन शाहुमहाराजांस राज्य देऊं नये असा तिनें यत्न चालविला. तिनें धनाजी जाधवा-बरोबर सैन्य देऊन त्यास शाहुमहाराजांशीं लढण्यास पाठविलें. राज्याचा खरा वारस शाहु आहे अशी या शूर पुरुषाची खात्री असल्यामुळें त्यानें शाहूशीं लढाई वगैरे कांहीं एक न करतां तो शाहूस भीमा नदीच्या कांठीं असलेलें खेड या गांवीं मिळाला. ताराबाईस हें कळतांच परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि याजजवळ सैन्य देऊन त्यास धनाजी जाधव व शाहूमहाराज यांजवर पाठविलें. ज्या सिंहानें अवरंगजेबासारख्या वाघाची हड्डी न् हड्डी नरम केली, तो परशुरामपंतासारख्या लांडग्यास दाद देईल काय? धनाजी जाधव व शाहुमहाराज हे मुलूख जिंकीत जिंकीत सातारच्या किल्ल्यापर्यंत आले व तो किल्ला जिंकून तेथें सन १७०८ च्या जानेवारी महिन्यांत महाराजांचा व्रतबंध करून उत्तम मुहूर्त पाहून महाराजांस राज्याभिषेक करून त्यांस मराठ्यांच्या गादीवर बसविलें. अष्ट प्रधानांच्या नेमणुका केल्या. ताराबाईनें पलायन करून पन्हाळ्यावर जाऊन तेथें रामचंद्रपंत अमात्य, परशुराम त्रिंबक वगैरे मुत्सद्दी व योद्धे जमवून आपला मुलगा शिवाजी याच्या नांवाची द्वाही फिरविली. परशुरामपंत प्रतिनिधि याजकडून शाहूच्या मुलखांत दंगा

मोजविला. नंतर धनाजी जाधव शाहुमहाराजांस बरोबर घेऊन ताराबाईचा समाचार घेण्यास निघाला. प्रथम त्यानें वसंतगड येथें चांगला बंदोबस्त केला. ताराबाईस हें कळतांच तिनें पन्हाळ्याहून पळ काढून रांगण्याचा आश्रय केला. ताराबाई फार कारस्थानी होती. तिनें सावंतवाडीच्या खेमसावंतास व कान्होजी आंग्यास आपल्या मदतीस बोलाविलें. धनाजीनें खेमसावंताचा व आंग्र्यांचा पराभव करून किल्ला आपल्या कबज्यांत घेतला. ताराबाईनें घाट उतरून कोंकणांत मालवणाचा आश्रय केला. धनाजी जाधवानें त्या प्रांताचा चांगला बंदोबस्त करून, किल्ल्यावर लायक अंमलदार नेमून शाहुमहाराजांसह साताऱ्यास परत आला. शाहुमहाराजांनीं राज्याच्या वसुलाचें कामही धनाजी जाधवावरच सोंपविलें होतें. धनाजी जाधवानें वसुलाच्या कामावर बाळाजी विश्वनाथ भट व अंबाजी पुरंदरे हे दोन कारकून ठेवले होते. पैकीं बाळाजी विश्वनाथ हे कारकुनाचे मुख्य प्रधान झाले व त्यांचे वंशज राज्याचे पूर्ण मालक होऊन बसले. धनाजी जाधवाचा सारा जन्म समरांगणावर गेला; व त्यास अनेक जखमा झाल्या, परंतु त्या जखमांपैकीं पायास झालेली जखम विकोपास जाऊन धनाजी जाधव सन १७१० च्या मे महिन्यांत वारणा नदीच्या कांठीं असलेल्या वडगांवीं मरण पावला.

धनाजी हा यादव वंशामध्यें प्रतिसूर्यच उत्पन्न झाला. धनाजी हा जसा शूर होता, त्याचप्रमाणें तो पूर्ण स्वार्थत्यागी होता. संभाजीस स. १६८९ या सालीं ठार केल्यानंतर अवरंगजेबानें मराठ्यांचें राज्य घेण्याकरितां नाहीं नाहीं ते इलाज केले; पण रामचंद्रपंत अमात्य, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांनीं हाडांचीं काडें व रक्ताचें पाणी करून मोंगलाची सत्ता प्रबल होऊं दिली नाहीं. संताजीच्या मृत्यूनंतर तर एकट्या धनाजीसच अवरंगजेबाबरोबर लढावें लागलें. धनाजीचीं मातापितरें महान् पुण्यवान् असलीं पाहिजेत. असल्या पुण्यवान् मातापितरांच्या उदरीं भगवान् श्रीकृष्णानें धनाजीरूपानें

अवतार घेतला असावा. एकाद्याचें काम फत्तें व्हावयाचें असेल तर भाविकपणानें धनाजीचें नांव घेऊन कामास जावें. त्याचें काम फत्ते झालेंच म्हणून समजावें.

धनाजीची स्त्री गोपिकाबाई ही त्याजबरोबर सती गेली. धनाजीस दोन बायका होत्या. पहिल्या बायकोस संताजी व दुसऱ्या बायकोस चंद्रसेन व शंभुसिंग असे तीन पुत्र होते. शाहूनें चंद्रसेनास सेनापतीचा अधिकार दिला, परंतु अगदीं क्षुल्लक कारणावरून त्यानें शाहूकडून निघून ताराबाईचा पक्ष धरिला व नंतर निजामउल्मुल्क याच्याकडे चाकरी धरिली. निजामानें त्यास बेदरच्या पूर्वेस २५ मैलांवर भालकी येथें बरीच मोठी जहागिरी दिली. चंद्रसेन सन १७५१ त मरण पावला. त्याच्या मागें त्याचा मुलगा रामचंद्र हा त्याच्या जहागिरीवर आला. यानें निजामाच्या तर्फेनें बऱ्याच लढाया केल्या; पण निजामानें विश्वासघात करून त्यास ठार मारलें. त्याची जहागीर त्याचा मुलगा खासेराव ह्यास मिळाली. तो सन १७९१ ह्या सालीं टिपूबरोबर झालेल्या एका लढाईत ठार झाला; व लढाईचें बक्षीस म्हणून त्याची जहागीर निजामानें खालसा केली ! खासा न्याय ! ! सांप्रत त्याचा वंश निजामशाहींत आहे.

शंभुसिंग जाधव (माळेगांवकर)

(कारकीर्द—सन १७१५ ते १७६० पावेतों.)

शंभुसिंग हा धनाजी जाधवाचा सर्वांत धाकटा मुलगा होता. चंद्रसेन शाहूकडून निघून ताराबाईच्या पक्षास मिळाला, त्याजबरोबर शंभुसिंगही गेला. नंतर ह्या दोघा भावांनीं मराठ्यांची चाकरी सोडल्यावर निजामाच्या पदरीं चाकरी धरून बाळाजी विश्वनाथाशीं अनेक लढाया दिल्या.

बाळाजीच्या मृत्यूनंतर त्यांनीं बाजीराव पेशव्याशीं अनेक लढाया करून त्यास सळो का पळोसें केलें. शाहुमहाराजांनीं शंभुसिंगास आपल्या बाजूस वळवून आणण्याची कामगिरी प्रतिनिधि यास सांगितली. प्रतिनिधीनें त्याचें मन शाहुमहाराजांकडे वळविलें. आपला भाऊ चंद्रसेन जाधव याजकडून फुटून शाहुमहाराज यांजकडे येण्यास त्यास आणखी दुसरेंहि कारण झालें. शंभुसिंग एका पठाण सरदाराच्या सुंदर मुलीच्या नादीं लागला होता. ही वार्ता खुद्द निजामाच्या कानावर गेली. निजामानें चंद्रसेन जाधवास आपल्या भावाचा बंदोबस्त करावा म्हणून ताकीद दिली. आपला भाऊ शाहु-महाराजाकडे जातो, शिवाय पठाण सरदाराच्या मुलीच्या नादीं लागला आहे ह्या दोन कारणांमुळें चंद्रसेनानें आपल्या भावास कैद करण्याचा बेत केला. चंद्रसेन जाधवाचा पवार ह्या नांवाचा हुजऱ्या होता. त्यानें ही बातमी शंभुसिंगास कळविली. नंतर शंभुसिंग जाधव, पवार हुजऱ्या व आणखी कांहीं मंडळी आणि त्यांमध्यें ती पठाणाची पुरुषाचा वेष घेऊन आलेली मुलगी अशी मंडळी शाहु-महाराजांकडे येऊन दाखल झाली. शाहुमहाराजांनीं त्यांस तीन चार लाखांचा सरंजाम दिला. शाहुमहाराजांनीं जंजिरा अबदुल रहिमान यास देण्याकरितां श्रीपतराव प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोसले ह्यांजबरोबर शंभुसिंगासहि पाठविलें होतें, व वरील सरदारांनीं ती कामगिरी केली; इतकेंच नव्हे पण सिद्दीचा व महाराजांचा तह होऊन राजापूर, तळें, घोसाळें, अवचितगड, बिरवाडी, सुरगड वगैरे महाल व किल्ले ह्या सैन्यानें घेतले. शाहुमहाराजांनीं शंभुसिंगाचें शौर्य व त्यानें ज्या ज्या लढाया मारल्या त्या सर्व लक्षांत घेऊन त्यास माळेगांव तर्फ बारामती हा गांव वंशपरंपरा इनाम करून दिला. सन १७४९ मध्यें शाहुमहाराज कैलासवासी झाले. नानासाहेब पेशव्यानें मराठ्यांचा सर्व राज्याकारभार साताऱ्याहून पुण्यास आणिला, हें दुसऱ्या मराठे सरदारांप्रमाणें शंभुसिंगासही आवडलें नाहीं. त्यामुळेंच त्याचें व नानासाहेब पेशव्याचें अखेरपर्यंत वांकडें होतें. शाहुमहाराजांच्या मृत्यूनंतर ते माळेगांवींच

राहूं लागले. त्यांचे धाकटे चिरंजीव अमरसिंग हे मोठे शूर होते. ते आपले वडील शंभुसिंग ह्यांस न विचारितां सदाशिवरावभाऊबरोबर पानपतच्या मोहिमेवर गेले होते. ह्या पानपतच्या मोहिमेंत सर्व ब्राह्मण सरदारांनीं आपापल्या बायका बरोबर घेतल्या होत्या. त्यांच्या संरक्षणाचें काम अमरसिंगाकडे सोंपविलें होतें. अमरसिंग ह्यानें तें काम उत्तम रीतीनें केलें. विश्वासरावाचें प्रेत मोठ्या मुष्किलीनें मिळवून त्याचें हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें दहन केलें. नंतर तो गोसाव्याचें रूप घेऊन दक्षिणेंत आला. तेव्हां त्यास आपले वडील शंभुसिंग मरण पावल्याचें कळलें. ज्या ठिकाणीं शंभुसिंगाचें दहन केलें त्या ठिकाणीं अमरसिंग ह्यानें एक लक्ष रुपये खर्चून एक शिवाचें सुंदर मंदिर बांधलें. पेशव्यांच्या ज्या लढाया निजामाशीं व इंग्रजांशीं झाल्या, त्या लढायांमध्यें इतर सरदारांप्रमाणें अम्रसिंगही असे. सन १७९० मध्यें यानें माळेगांवचे आपले आश्रित लोक व माळेगांवचे व बारामतीचे पुष्कळ लोक बरोबर घेऊन काशीयात्रा केली. हा अमरसिंग जाधव सन १८१६ मध्यें मरण पावला. त्याच्या मागें त्याचा औरस चिरंजीव रतनसिंग जाधव जहागिरीचा मालक झाला. सन १८१८ सालीं पेशवाई जाऊन इंग्रजी राज्य आलें. आतां सरदार लोकांस लढाईचें वगैरे काम नसल्यामुळें इंग्रज सरकाराकडून नक्त नेमणूक घेऊन स्वस्थपणें काळ घालवावा लागत आहे. रतनसिंग सन १८७६ सालीं मरण पावला. नंतर दुसरा अमरसिंग हा जहागिरीचा मालक झाला. नंतर ह्यानें पुरतीं दोन वर्षेंसुद्धां जहागिरीचा उपभोग घेतला नाहीं तोंच तो सन १८७८ सालीं मरण पावला. सन १८८१ च्या मे महिन्यांत अमरसिंग ह्याचें थोरलें कुटुंब पार्वतीबाई हिनें बारगांवकर महादेवसिंग ह्याचा मुलगा खासेराव ह्यास मांडीवर घेऊन त्यांचें नांव शंभुसिंग असें ठेविलें. यांचें शिक्षण पुणें हायस्कुलमध्यें झालें. यांचा विवाह सन १८८२ सालीं श्रीमंत सयाजीरावमहाराज गाईकवाड, बडोदें, यांचे चुलते आनंदराव गाईकवाड यांच्या नातीबरोबर झाला. सन १८८९ सालीं यांस माळेगांव

संस्थानचा पूर्ण अधिकार मिळाला. या जाधवांचा पुणें शहरांत नानाच्या पेठेंत बंगला व त्याभोंवतीं गुलाब, मोगरा, जाईजुई, केळीचे बाग, उंसाचे मळे असत व त्याच्या योगानें सदरहू बंगला फारच सुशोभित दिसत असे. त्यांना अधिकार मिळेपर्यंत राजेसाहेब या बंगल्यांतच राहात असत. त्यांस संस्थानचा अधिकार मिळतांच ते आपल्या संस्थानचें मुख्य गांव माळेगांव येथें राहावयास गेले. त्यांनीं माळेगांव येथील पडीक जमिनी लागवडीस दिल्या. नंतर त्या जमिनींस निरा कॅनॉलचें पाणी मिळून ज्या ठिकाणीं पूर्वी बाभळ, नेपतड, हिवर, फण्या निवडुंग, कांड्या निवडुंग इत्यादि झाडें सर्व रानभर पसरलीं होतीं, तेथें वरील सर्व झाडें तोडून जमीन साफ होऊन त्या ठिकाणीं उंसाचे मळे, केळीचे बाग व पानमळे दृष्टीस पडूं लागले. सदरहू जमिनी लागवडीस आणल्यामुळें चार हजार रुपये वसूल ज्यास्त वाढला. राजेसाहेबांनीं आपल्या जहागिरीचें गांव माळेगांव येथील शेतकऱ्यांस तगाईची पद्धत सुरू करून चार हजारांचा वसूल ज्यास्त वाढविला. पुढें पुणें वगैरे ठिकाणीं पतपेढ्यांचा प्रसार फार झाला, तेव्हां राजेसाहेबांनीं पतपेढ्यांच्या पद्धतीचें बारकाईनें निरीक्षण करून आपल्या जहागिरीच्या गांवीं व बारामतीच्या भोंवतालच्या खेड्यांमध्यें एकूणतीस पतपेढ्या स्थापन केल्या व अडते लोक शेतकऱ्यांस फार नागवितात, म्हणून पतपेढ्यांच्या मालकीचें एक गुळविक्रीचें दुकान बारामतीस काढलें आहे. सन १९०९ सालीं त्यांस सरकारानें मुंबई कायदेकौन्सिलचे सरकारनियुक्त सभासद नेमिलें. बडोद्यास चवथी मराठी शिक्षण परिषद भरली होती, त्या सभेचे ते अध्यक्ष होते. ह्या राजेसाहेबांस फर्स्टक्लास माजिस्ट्रेट व फ० क्लास सि० जज ह्यांचे अधिकार मिळाले आहेत. सन १८८४ च्या सुमारास ह्यांचें दुसरें लग्न मौजे शिरसगांव काटा येथील जहागीरदार भवानराव कदम ह्यांच्या कन्येशीं झालें. ह्या दोन कुटुंबांपासून त्यांस चार पुत्र व पांच कन्या अशीं अपत्यें झालीं आहेत.

——— ———

तंजावरचें घराणें

दहाव्या शतकांत तंजावर प्रांत चोलांचा राजा पहिला राजराज याच्या अमलाखालीं होता. त्यावेळीं चोलांच्या राज्याच्या अमलाखालीं हल्लींचा मद्रास इलाखा, म्हैसूर प्रांत, कुर्ग प्रांत हे हिंदुस्थानांतील प्रदेश तर होतेच; पण हिंदी महासागरांतील सिलोन बेटाचा उत्तरभागसुद्धां त्याच्या अमलाखालीं होता. पहिला राजराजा हा मोठा लढवय्या होता. हल्लींच्या पाश्चिमात्य राष्ट्रांप्रमाणें त्याच्या सैन्यांतील घोडेस्वार, पायदळ व गोलंदाज हीं निरनिराळीं असत. त्याला शिल्पशास्त्राचा मोठा शोक होता. त्यानें तंजावर येथें सुंदर देवालयें व सार्वजनिक इमारती बांधल्या. लोकांस योग्य न्याय मिळावा म्हणून त्यानें दिवाणी कारभाराचीहि नीट व्यवस्था लाविली. प्रत्येक गांवांत अगर ग्रामसमुहांत स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखालीं एक महासभा असून, गांवसमूहाच्यासंबंधानें सर्व प्रकारच्या बाबतींत तिला पूर्ण अधिकार होता. त्यानें लागवडीखालच्या सर्व जमिनींची मोजणी करून तिचा सारा ठरविला होता. हल्लींप्रमाणेंच कांहीं ग्रामसमूह मिळून एक जिल्हा व कांहीं जिल्हे मिळून एक प्रांत होत असे. असे सहा प्रांत चोलाचा पहिला राजराज याच्या अंमलाखालीं होते. राजराजानें आपल्या राज्याची व्यवस्था इतकी उत्तम ठेविली होती कीं, त्याच्यामागें त्याचें राज्य पुष्कळ वर्षेपर्यंत त्याच्या वंशजांकडे राहिलें. त्याच्या पाठीमागें बसलेले राजे त्याच्याप्रमाणेंच शूर व राज्यकार्यधुरंधर होते.

तेराव्या शतकांत द्वारसमुद्राच्या होयसळ बल्लाळानें चोलाचें राज्य काबीज केलें. होयसळ बल्लाळापासून मदुरा येथील पांड्य राजांनीं हें राज्य काबीज केलें. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं मलिक काफूर यानें वरील राज्यावर स्वारी करून त्याची अगदीं दुर्दशा करून टाकली. एवढ्यानेंच ह्या

राज्याचें नष्टचर्य संपलें नाहीं. मलिक काफूरच्यानंतर मुसलमानांनीं ह्या राज्यावर चवदाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत स्वाऱ्यांवर स्वाऱ्या करून ह्या राज्याची अगदीं धुळधाण करून टाकली. चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस विजयानगरच्या राजानें हें राज्य जिंकलें. अर्थात् त्यांत तंजावर प्रांतहि जिंकला गेला. सन १५६५ सालांत तालीकोट येथील लढाईंत मुसलमानांनीं विजयानगरच्या राजाचा भयंकर पराभव करून तें राज्य जिंकलें. सोळाव्या शतकांत विजयनगरकरांच्या एका सेनापतीनें मुसलमानांपासून तंजावर प्रांत जिंकून घेऊन तेथें आपला अंमल स्थापन केला. ह्या राज्याला नायक राज्य असें नांव पडलें. नायक राजांनीं राज्याच्या सुरक्षिततेसाठीं राज्यांत पुष्कळ किल्ले बांधले. शिवाय हे नायक राजे कट्टे वैष्णव असल्यामुळें राज्यांत त्यांनीं पुष्कळ वैष्णव मंदिरें बांधिलीं.

तंजावरप्रमाणेंच मदुरा येथें एक नायक घराणें राज्य करीत होतें ह्या दोन राज्यांमध्यें नेहमीं लढाया होत असत. तंजावरचा शेवटचा नायक राजा विजयराघव हा होता. त्याची व मदुरेचा नायक राजा चोकनाथ याची लढाई सुरू झाली. हा रणसंग्राम मोठा घनघोर होता. ह्या लढाईत आपला भयंकर पराभव होईल असें पाहून विजयराघव यानें आपला राजवाडा व झनाना उडवून देऊन आपण आपल्या पुत्रासह शत्रूवर तुटून पडून दोघांहि पितापुत्रांनीं धारातीर्थीं देह अर्पण केला.

तंजावरचा वर लिहिलेला नायक राजा विजयराघव याचा एक सुमारें दहा वर्षांचा मुलगा या लढाईंत बचावला. त्या मुलाचें नांव गलमलदास होतें. विजयराघवाच्या अनुयायांनीं ह्या मुलास पुढें करून विजापूरचा बादशहा आदिलशाहा याची चोकनाथाविरुद्ध मदत मागितली. आदिलशाहानें शहाजी याजवर ही कामगिरी सोंपविली. शहाजीमहाराज यांनीं चोकनाथाशीं त्याशीं लढाई करून त्यास ठार केलें. अर्थात् तंजावरचें राज्य शहाजीमहाराजांच्या

शहाजीराजे भोसले

बालोद्यान प्रेस, पुणें.

कबजांत आलें. पुढें शहाजीमहाराजांनीं इ० स० १६३७ पासून १६४८ पावेतों तंजावराभोंवतालचे विधुपुर, कावेरीपट्टण, श्रीरंगपट्टण, चंदी, मदुरा, बालगुंडपुर या ठिकाणचे नायक राजे जिंकले. शहाजीमहाराजांनीं जिंकलेल्या मुलखाची जमाबंदी करून व धारे ठरवून सर्वत्र उत्तम व्यवस्था लाविली. पुढें कनकगिरीच्या पाळेगारांनीं बंड केलें. शहाजीमहाराजांनी आपला मुलगा संभाजी ह्यास तें बंड मोडण्यास पाठविलें. संभाजीची व पाळेगारांची लढाई जुंपून त्या लढाईंत संभाजी ठार झाला. शहाजीमहाराज हे बहुतकरून वर लिहिलेले त्यांनीं जे जे कर्नाटकांतील प्रांत जिंकले होते तेथेंच रहात असत. पुढें बेदनूरच्या नायकानें बंड केलें. शहाजीमहाराज तें बंड मोडण्यास जात असतां सन १६६४ त वाटेंतच मरण पावले.

शहाजीच्या मागें त्याची जहागीर त्याचा मुलगा व्यंकोजी याच्या नांवें आदिलशहानें कायम केली. व्यंकोजी हा सन १६३१ सालीं शहाजीची दुसरी बायको मोहित्यांची कन्या जी तुकाबाई तिच्या पोटीं झाला. व्यंकोजी हा जाणता झाल्यावर नेहमीं शहाजीजवळ असे. याच्या योगानें त्यास राज्य-कारभाराचें ज्ञान आपोआप झालें. सन १६५९ त शिवाजीमहाराजांनीं अफझुलखानास ठार मारल्यावर आदिलशहानें शहाजीस बाजी घोरपड्यांकडून धरवून आणवून त्याचे हाल केले. त्या शहाजीच्या गैरहजेरींत व्यंकोजी हा शहाजीचा थोरला मुलगा संभाजी याजबरोबर बेंगरुळास राहिला होता. संभाजीच्या हाताखालीं व्यंकोजीनें लढाई वगैरेची माहिती करून घेतली. संभाजीच्या हाताखालीं व्यंकोजीनें जाहागिरीचा कारभार पाहून थोडे दिवस झाले नाहींत तोंच त्रिचनापल्लीच्या नायकानें बंड केलें. त्या नायकाचा पराभव करून व्यंकोजीनें तें बंड मोडून टाकलें. तंजावर प्रांतामध्यें विजयराघव याचा मुलगा सेंगमल ह्याजकडे थोडीशी जहागीर ठेविली होती. त्रिचनापल्लीच्या नायकानें त्याजवर स्वारी केली. तेव्हां सेंगमल ह्यानें व्यंकोजीस खंडणी देण्याचें कबूल करून त्याची मदत मागितली. व्यंकोजीनें त्रिचनापल्लीच्या नायकाशीं लढाई करून

त्याचा पराभव करून त्यास 'दे माय धरणी ठाय' असें करून टाकलें. त्रिचनापल्लीचा नायक समरांगणांतून पळून गेला. इकडे व्यंकोजीनें सेंगमल याजपाशीं खंडणीची मागणी केली. सेंगमल ह्यानें खंडणी दिली नाहीं, इतकेंच नव्हे पण व्यंकोजीस दग्यानें धरून ठार करण्याचा तो बेत करूं लागला. व्यंकोजीनें हें त्याचें कपट कळूं लागतांच त्याच्याशीं लढाई करून त्यास ठार केलें व तंजावरची जी थोडीशी जहागीर त्याजकडे होती ती आपल्या राज्यांत सन १६७४ त सामील केली. त्याचप्रमाणें त्यानें मदुरा, रामनाथ येथील नायकांवर स्वारी करून, त्यांचें राज्य जिंकून आपल्या राज्यांत सामील केलें. इ. स. १६७५ च्या एप्रिल महिन्यांत व्यंकोजीनें आपणास राज्याभिषेक करविला. इ. स. १६७७ त शिवाजीमहाराजांनीं कर्नाटकावर स्वारी केली. शिवाजीमहाराजांचा उद्देश व्यंकोजीचा मुलूख जिंकून घेण्याचा नव्हता, किंवा बखरकार म्हणतात त्याप्रमाणें आपल्या बापाचा हिस्सा मागण्याचा नव्हता. शिवाजीमहाराजांनीं व्यंकोजीशीं खालीलप्रमाणें बोलणें केलें :—

"आपण उभयतां शहाजीचे पुत्र, त्यांत वडीलपणा मजकडे; माझ्या विचारानें चालावें, तसें न करतां आपलाच हेका चालवून दौलतीचा खराबा करितात; शहाण्या माणसांचा कंटाळा करून त्यांस दूर करितात; यवन मुत्सद्दी व यवन लढवय्ये यांचे डावपेंच ध्यानीं न आणतां त्यांचे विचारें चालतात; हिंदु लोक, त्यांतल्यात्यांत मराठे लोक, ह्यांचा अपमान करून त्यांस घालवून देतात; यवनांचा संग्रह करितात; खुशामती व हलकीं मनुष्यें यांचा आदरमान ठेवितात; रघुनाथपंत हणमंते यांसारख्या राजकारणी व मुत्सद्दी, विश्वासनिधि मनुष्यास घालवून देतात. हें त्यांचें वागणें आम्हांस बिलकूल पसंत नाहीं. तरी व्यंकोजीनें ह्या वरील गोष्टींचा त्याग करून रधुनाथपंताचे विचारें चालावें, म्हणजे आमचा बांटा आम्हांस पावला." व्यंकोजीच्या पदरच्या मनुष्यांनींहि त्याची नानाप्रकारें समजूत केली. परंतु तो आपला हट्ट सोडीना. दोन अडीच महिने व्यंकोजी शिवाजीजवळ

होता. शेवटीं शिवाजीनें नाराज होऊन व्यंकोजीस निरोप दिला. जातेसमयीं सर्व मंडळीस मेजवानी, पोषाख, जवाहीर वगैरे देऊन शहाजीपेक्षांहि शिवाजीनें आपल्या भावाचा सत्कार अधिक केला. आपल्या उदार वर्तनानें व्यंकोजीच्या मनुष्यांचीं मनें सुद्धां शिवाजीनें आपणाकडे वेधून घेतलीं, तेव्हां तेहि व्यंकोजीस चाहितनासे झाले. शिवाजीनें पुनरपि वकील पाठवून, व्यंकोजीकडे दौलतीचा बांटा मागितला. व्यंकोजीनें उत्तर दिलें कीं, ' वडील असतां शिवाजीमहाराजांनीं बादशहाशीं बंडपणा केला. बादशहाचा तमाम मुलूख घेतला. यामुळें वडिलांस कित्येक प्रकारें इजा झाली. वतनबाब असेल त्याचा बांटा घ्यावा. चाकरीची दौलत सर्व विजापूरचे शहाची; आम्ही शहाचे चाकर; त्याचे हुकुमाचे मालक; यांत तुमचा संबंध नाहीं.' त्याच-प्रमाणें त्यानें विजापूरचे दरबारीं सर्व हकीकत लिहून कळविली. विजापूर दरबार शिवाजीची शक्ति ओळखून होतें. त्यांनीं उत्तर पाठविलें कीं, " वडील अधिकारी ते दौलतीस मालक आहेत. जे चाकरी करतील ते दौलत खातील." व्यंकोजीच्या मनांत मात्र विजापूर दरबारच्या पाठीमागें लपून आपल्या बंधूचें सार्वभौमत्व कबूल करावयाचें नव्हतें. शेवटीं व्यंकोजीनें शिवाजीच्या सैन्यावर एकदम चाल केली. हंबीरराव मोहिते नांवाच्या शिवाजीच्या सेनापतीच्या हाताखालील लोकांनीं व्यंकोजीचा पराभव केला व त्याचे बरेच लोक पाडाव होऊन, तो शिवाजीच्या फौजेच्या हातीं लागला. ह्या लढाईस बालगोंडपूरची लढाई असें म्हणतात. आतां मात्र व्यंकोजीचे डोळे उघडले. परंतु शिवाजीचें सार्वभौमत्व कबूल करण्याचें त्याच्या जिवावर आलें. तो अगदीं उदासीन झाला. तेव्हां व्यंकोजीची स्त्री दीपाबाई हिनें त्याचें समाधान केलें व त्यास असा सल्ला दिला कीं, ' तुम्ही रघुनाथपंत यास बोलावून आणून त्याच्या मार्फत शिवाजीशीं तह करावा.' नंतर व्यंकोजीनें रघुनाथपंतास लीनतेचें पत्र लिहून भेटीस बोलावलें. रघुनाथपंताची व व्यंकोजीची भेट झाली. व्यंकोजीनें त्याचा चांगला सत्कार केला.

तेव्हां दोघा भावांचा वांटणीचा तह व्यंकोजीनें घडवून आणिला. हा वांटणीचा तह १९ कलमी आहे. त्यांत हिंदुद्वेषी लोकांना राज्यांतून काढून द्यावें व विजापूरकरांचे मांडलीक राहूं नये अशीं दोन महत्वाचीं कलमें आहेत. विस्तारभयास्तव तीं सर्व कलमें येथें देतां येत नाहींत. दीपाबाईनें ह्या केलेल्या कामगिरीबद्दल तिला पांच लाख होनांचा प्रांत चोळीबांगडीसाठीं; व सात लाखांचा खुद्द व्यंकोजीस दूधभातासाठीं म्हणून शिवाजीनें इनाम दिला. ह्या राजकारणामुळें शिवाजीनें व्यंकोजीस आपल्या कह्यांत आणून, त्याजवर आपल्या स्वराज्याचें वर्चस्व स्थापून, कर्नाटक व महाराष्ट्र या दोन्ही राज्यांचा एकजिव केला आणि तंजावरावरील आदिलशाहीचें सार्वभौमत्व नाहींसें केलें. हा तह सन १६७९ त झाला. याच सुमारास विजापुरावर औरंगजेबाची स्वारी झाली. तेथील दिवाणानें शिवाजीला मदतीस बोलाविलें. शिवाजीनें विजापूरकरांस मदत करून मोंगलांचा पराभव केला. या कामगिरीबद्दल दिवाणानें शिवाजीस कोपळ वगैरे प्रांत व द्रविड आणि तंजावर प्रांतांवरील सार्वभौमत्व हीं दिलीं. नंतर १६८२ त व्यंकोजी वारला. तो मानी व वैभवाचा विशेष तोरा बाळगणारा होता. शौर्य व साहस त्याच्या अंगीं होतें; परंतु त्याचा बहुतेक काळ मुसलमानांच्या सेवेंत गेला. तो मुसलमान सल्लागारांच्या मतानें वागे. त्यानें तंजावर येथें मराठ्यांची गादी स्थापिली. व्यंकोजीला दीपाबाई, सईबाई व अनुबाई या तीन राण्या होत्या. त्याला दीपाबाईच्या पोटीं १६७१ त शहाजी, १६७४ त शरफोजी व १६७६ त तुकोजी असे तीन पुत्र झाले. अनुबाईस दोन मुली झाल्या. सईबाईस कांहींच अपत्य झालें नाहीं. व्यंकोजीच्या राज्याचे पांच सुभे होते. ते पुढीलप्रमाणें:–त्रिवेदी, कुंभकोणम्, मायावरम्, मन्नारगुडी व पट्टकोटा. ह्या पांच सुभ्यांत ५७५३ गांवें असून त्यांचा वसूल २,४०,३७,५०० मण भातांचा होता.

व्यंकोजीच्या पाठीमागें त्याचा वडील मुलगा शहाजी हा तंजावरच्या गादीवर बसला. त्यानें पाळेगारांशीं लढाई करून त्यांचा मुलूख काबीज केला. सन १६७९ सालीं याचा बाप व्यंकोजी यानें शिवाजीमहाराजांस खंडणी देण्याचें कबूल केलें होतें. शिवाजीमहाराज निर्वतले असून त्यांच्या गादीवर संभाजी बसला आहे, परंतु त्यानें आपली सावत्र आई सोयराबाई इजला ठार मारलें; प्रधानमंडळांपैकी कांहीं प्रधान ठार मारले; बाकीच्या प्रधानांस हांकून दिलें व स्वतः संभाजी दुर्व्यसनामध्यें गढून गेला आहे व राज्यांत सर्वत्र गोंधळ माजला आहे, इत्यादि बातम्या शहाजीनें ऐकल्यावरून करारामाणें त्यानें रायगडास वसूल पाठविला नाहीं. तेव्हां संभाजीनें आपल्या सरदारांबरोबर सैन्य देऊन त्यांस शहाजीकडून खंडणी वसूल करण्याची कामगिरी सांगितली. त्या सरदारांनीं कर्नाटकावर स्वारी करून खंडणीच्या चौपट रकम वसूल करून आणिली. सन १६८६ मध्यें अवरंगजेबानें आदिलशाही बुडविली. तेव्हां शहाजीनें विजापूरकरांचें वर्चस्व झुगारून देऊन तो आपणास स्वतंत्र राजा म्हणवूं लागला. म्हैसूरकरानीं तंजावरावर स्वारी करूल शहाजीचा होस्टकोटें परगणा जिंकून घेतला. संभाजीनें आपला सरदार हरजी महाडीक याजबरोबर बरेंच सैन्य देऊन त्यास कर्नाटक प्रांतावर नजर ठेवण्यास सांगितलें होतें. कोणत्या प्रसंगीं कशी वागणूक ठेवावी हें शहाजी जाणत असल्यामुळें तो हरजी महाडीक याच्या विचारानें चालत असे. कर्नाटक प्रांतावर त्यानें व हरजी महाडीक यानें मराठ्यांची सत्ता चांगली राखिली. सन १६८७ सालीं अवरंगजेबाच्या सैन्यानें बंगलोर परगणा जिंकला. पुढें १६८९ सालीं खंडेराव दाभाडे, संताजी घोरपडे, खंडो बल्लाळ चिटणिस, प्रल्हाद निराजी वगैरे मुत्सद्यांनीं व योध्यांनीं राजाराममहाराज यांस अवरंगजेबाच्या भीतीस्तव जिंजीच्या किल्ल्यांत आश्रयार्थ आणिलें. त्यावेळेस शहाजीनें राजाराममहाराज यांस शक्य तितकी मदत केली; व पुढेंहि शहाजीची मदत राजाराममहाराज यांस चालूच असे. जिंजीस वेढा

घालणारा सरदार झुल्फिकारखान यास ही वार्ता हेरांकडून समजली. तेव्हां त्यानें शहाजीवर स्वारी करून त्याजकडून अवरंगजेबाची ताबेदारी कबूल करविली व राजाराममहाराजांस मदत करणार नाहीं असें त्याजकडून लिहून घेतलें. राज्यकारभारामध्यें तो आपली आई दीपाबाई व धाकटे दोन बंधु यांची नेहमीं सल्लामसलत घेत असे. हा सन १७११ त वारला. यास मूलबाळ नव्हतें.

शहाजी वारल्यानंतर त्याचा धाकटा भाऊ सरफोजी हा गादीवर बसला. त्यास गादीवर बसून थोडे दिवस झाले नाहींत तोंच त्याच्या राज्यामध्यें पाळेगारांनीं बंड केलें. सरफोजीनें बंडवाल्यांचा नाश करून राज्यामध्यें शांतता केली. नंतर अर्काटचा नबाब मोठ्या सैन्यानिशीं त्याजवर चालून आला. सरफोजीचें व त्याचें घनघोर युद्ध झालें. या युद्धांत अर्काटच्या नबाबाचा पूर्ण पराभव होऊन त्यानें स्वदेशीं गमन केलें. अर्काटच्या नबाबाच्या तडाख्यांतून सरफोजी सुटल्यानंतर त्यास थोडीशी विश्रांति लाभली. नंतर थोडेच दिवसांनीं त्रिचनापल्लीकर नायक राजानें त्याच्या राज्यांत बंड आरंभिलें. सरफोजीनें बंड मोडून टाकिलें. पुनः अर्काटचा नबाब त्याजवर चालून आला. त्यास त्यानें पिटाळून लावलें. सरफोजीला सुलक्षणा, राजसबाई व अपरूप अशा तीन राण्या होत्या. सन १७२८ सालीं सरफोजी मृत्यु पावला. त्याच्याबरोबर सुलक्षणा व राजसबाई सती गेल्या.

सरफोजीला मूलबाळ नव्हतें म्हणून त्याचा धाकटा भाऊ तुकोजी हा गादीवर बसला. विजापूरची आदिलशाही बुडाली. अवरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मोंगलांची धामधूम पार नाहीशी झाली होती. यामुळें तंजावरच्या राजघराण्यांना थोडीशी शांतता लाभली नाहीं तोंच कर्नाटकांत यावेळीं अर्काटचा नबाब सादतअल्ली, निजाम, इंग्रज व फ्रेंच इत्यादि कारस्थानी लोक कर्नाटकावर आपली सत्ता स्थापण्यास धडपडत होते. परंतु तुकोजीनें त्या सर्वांशीं

मोठ्या शहाणपणानें व मुत्सद्देगिरीनें वागणूक ठेवून कर्नाटकांत कोणाचाच प्रवेश होऊं दिला नाहीं. तुकोजी हा मोठा राजकारणी, कुशाग्र व विद्याभिलाषी होता. याला संस्कृत, तामीळ, मराठी व फारशी ह्या भाषा अवगत असून अनेक विद्वान लोक त्याच्या पदरीं होते. एका अरब पंडितानें खूष होऊन त्याला दोन उत्कृष्ट तरवारी नजर केल्या. तो सन १७३५ त वारला. त्याला लग्नाच्या पांच व कट्यारीबरोबर लग्न लाविलेली एक मिळून सहा स्त्रिया होत्या. यास येकोजी उर्फ बाबासाहेब, सयाजी, अण्णासाहेब, नानासाहेब व प्रतापसिंग असे पांच पुत्र होते.

तुकोजीनंतर त्याचा वडील पुत्र येकोजी उर्फ बाबासाहेब हा गादीवर बसला. आपले भाऊ आपला जीव घेण्यास टपले आहेत असा त्यास नेहमीं संशय येई. त्यामुळें तो वेडसर बनला. त्यामुळें राज्यकारभारांत गोंधळ माजला. ही संधि साधून चंदासाहेबानें तंजावरावर स्वारी केली; परंतु येकोजीच्या प्रधानानें व त्याच्या स्वामिनिष्ठ सरदारांनीं त्याच्याशीं लढाई करून त्यास पिटाळून लावलें. गादीवर बसून एक वर्षसुद्धां झालें नाहीं तोंच बाबासाहेब वारले. त्यांस मुलगा नव्हता. त्यांची राणी सुजानबाई ही फार हुशार असल्यानें कारभाऱ्यांनीं तिच्याच नांवाची द्वाही फिरविली.

सुजानबाईनें १७३६ ते १७३९ पावेतों राज्यकारभार केला. ती स्वतः जमीनमहसूल व इतर कर यांजवर देखरेख ठेवी. फौजफांटा व राज्यांतील इतर नोकरचाकर यांचा पगार वेळच्या वेळीं देई. न्यायमनसुब्यावर तिची चांगली देखरेख असे. तिच्या राज्यांत गरीबांवर कोणीहि अन्याय करीत नसे. ती उदार व सद्गुणी असून तिचें दरबारीमंडळींवर वजन असे. तिच्या कारकिर्दींत प्रजा सुखी होती. याप्रमाणें सुखानें राज्याचा गाडा चालला असतां एक नवीन विघ्न उपस्थित झालें. गादीवर हक्क सांगणारे अनेक लोक उत्पन्न झाले; परंतु तिनें त्यांचें कांहीं चालूं दिलें

नाहीं. अखेर सवाई शहाजी म्हणून एक तोतया कोयाजी घाटग्याच्या साहाय्यानें पुढें आला व सन १७३९ त फितुरीनें तंजावरचा किल्ला घेऊन त्यानें गादी बळकाविली. सरफोजीच्या तीन राण्यांपैकीं अपरूप या राणीनें गरोदर असल्याचें ढोंग करून नऊ महिन्यांनंतर एक तोतया मुलगा निर्माण केला. सरफोजीस हें समजतांच त्यानें त्या तोतयाचा ताबडतोब निकाल लाविला. तोच तोतया सवाई शहाजी या नांवानें ह्यावेळीं उत्पन्न झाला. तंजावरच्या राजघराण्यांपैकीं हा खरा वारस आहे असें समजून इंग्लिशांनीं ह्यास मदत केली. पुढें कांहीं दिवसांनीं हा 'रुपी बटकीचा लेक सुभान्या असून सवाई शहाजी नव्हे' अशी दरबारी मंडळींची खात्री झाली. तेव्हां दरबारी मंडळीनें त्यास पदच्युत करून, तुकोजीचा दुसरा पुत्र सयाजी यास १७४० त गादीवर बसविलें. राज्यांत तोतयानें गोंधळ चालविला आहे ही संधि साधून तंजावरचा मुसलमान किल्लेदार सय्यदखान ह्यानें राज्यांत बंड उत्पन्न केलें व राज्यकारभारावर आपला भाऊ कासम ह्याची नेमणूक केली. याच्या योगानें सर्व राज्यांत लुटालूट, जाळपोळ, खून इत्यादि सुरू होऊन चोहोंकडे बेबंदशाही माजली. तेव्हां मल्हारजी गाडेराव, मानाजी जगताप वगैरे सरदारांनीं सय्यदखान व त्याचा भाऊ कासम ह्यांस पदच्युत करून तुकोजीचा मुलगा प्रतापसिंह ह्यास १७४० च्या अखेरीस गादीवर बसविलें.

प्रतापसिंह

(कारकीर्द—सन १७४० पासून १७६३ पावेतों)

वरील मुसलमान किल्लेदार सय्यदखान व त्याचा भाऊ कासम यांजकडे सर्व राज्यांतील फौजदारी, राज्याची चिटणिसी व तंजावरची किल्लेदारी होती. त्यामुळें ते कोणासच जुमानीत नव्हते. राजानें आपल्या मुठींत असावें म्हणून वरील बंधुद्वयानें नाहीं नाहीं त्या युक्त्या लढविल्या,

नाहीं नाहीं त्या खटपटी केल्या; परंतु प्रतापसिंह राजा हा क्षत्रियाचें शुद्ध बीज असल्यानें तो त्यांच्या कह्यांत बिलकूल गेला नाहीं. वरील बंधुद्वयां-पाशीं लष्करचें बळ चांगलें होतें. तेव्हां ते प्रतापसिंहास गादीवरून काढ-ण्याची मसलत करूं लागले. परंतु प्रतापसिंह बुद्धिमान् व स्वाभिमानी असल्यामुळें त्यानें वरील बंधूद्वयाच्या सर्व मसलती हाणून पाडिल्या. नंतर किल्लेदार सय्यदखान यानें हिंदूंच्या देवालयांतील मूर्ति भ्रष्ट केल्या व तेथील देवदासींवर अत्याचार केले. एवढ्यानें आपला कार्यभाग साधत नाहीं असें पाहून वरील सय्यदबंधूंनीं दुसरीच एक युक्ति योजिली. त्यांनीं अर्काटच्या चंदासाहेबास आपला व्याही केलें. नंतर चंदासाहेब व वरील सय्यद बंधू अशा त्रिवर्गांनीं तंजावरचें राज्य बळकवावें म्हणून गुप्त कट केला. हा त्यांचा गुप्त कट हेराकडून प्रतापसिंहास समजला. तेव्हां त्यानें ह्या त्रिकुटापैकीं कासम ह्यास त्या कटांतून फोडून, सय्यदखानास मोठ्या युक्तीनें पकडून त्यास ठार केलें. चंदासाहेब हा शूर, धोरणी व फौजबंद असल्यानें त्यानें तंजावरास वेढा दिला. हा वेढा दोन महिने पडला होता. चंदासाहेबापुढें आपला निभाव लागणार नाहीं हें प्रतापसिंहानें जाणून सातान्यास जाऊन शाहूमहाराजांपाशीं मदत मागितली. शाहुमहाराजांनीं रघुजी भोंसले नागपूरकर व फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटकर ह्यांस फौजेसह व युद्धसामुग्रीसह तंजावरास प्रताप-सिंहाच्या मदतीस १७४० त पाठविलें. त्यांस गुत्तीचा मुरारराव घोरपडे हाहि सामील झाला. हा मुरारराव घोरपडे मोठा फौजबंद असून त्यानें आपल्या फौजेस फ्रेंच लोकांकडून उत्कृष्ट कवायत शिकविली होती. त्याचा तोफखाना पाश्चिमात्य पद्धतीचा होता. मराठ्यांनीं पहिल्या झपाट्यासरशीं अर्काट काबीज केलें. नंतर मराठे तंजावराकडे गेले. तेव्हां चंदासाहेब मरा-ठ्यांच्या दराऱ्यानें वेढा उठवून त्रिचनापल्लीस पळून गेला. मराठ्यांनीं आपला मोर्चा त्रिचनापल्लीकडे वळविला. यावेळीं कर्नाटकांतील सर्व हिंदु पाळेगार मराठ्यांस मिळाले. मराठ्यांनीं मोठा पराक्रम करून व त्रिचनापल्ली

काबीज करून चंदासाहेबास १६ मार्च १७४१ त कैद केलें. प्रतापसिंहानें शाहूस स्वारीखर्च व नजराणा मिळून पंधरा लक्ष रुपये रोख दिले. नंतर रघूजी भोसले व फत्तेसिंग भोसले हे कैद केलेला चंदासाहेब ह्यांसह मोठ्या उत्साहानें साताऱ्यास आले. शाहूनें त्यांचा गौरव केला. चंदासाहेबास साताराच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें. पुढें अर्काटच्या गादीवर अनवरुद्दीन बसला. त्यानें त्रिचनापल्ली घेऊन तंजावरावर जून १७४४ त स्वारी केली. फत्तेसिंगानें त्याच्याशीं लढाई करून व त्याचा पराभव करून त्यास पिटाळून लाविलें. अनवरुद्दीन ह्यानें पुढल्याच वर्षी तंजावरावर पुनः स्वारी केली. फत्तेसिंहानें त्याचा भयंकर पराभव करून त्यास कैद केलें. फत्तेसिंहानें तंजावरास कोणत्याहि कारणानें उपसर्ग लावणार नाहीं असें त्याजकडून वचन घेऊन त्यास मुक्त केलें. नंतर चार वर्षें तंजावरच्या राज्यांत शांततेंचीं गेलीं.

चार वर्षांनंतर इंग्लिशांनीं तंजावरच्या राज्यांत ढवळाढवळीस आरंभ केला. त्यांना कर्नाटकांत फ्रेंचांविरूद्ध आपली बळकटी करावयाची होती. ह्या कारणास्तव त्यांनीं पूर्वीं जसें काट राजास हातीं धरलें होतें तसें त्यांनीं ह्या वेळेस सयाजीस हातीं धरलें. सन १७४९ च्या जून महिन्यांत तंजावरच्या ताब्यांतील देवीकोट बंदरावर हल्ला केला. प्रतापसिंहानें त्याचा प्रतिकार केला. मोठी लढाई झाली. देवीकोट बंदर इंग्लिशांच्या हस्तगत झालें, इतकेंच नव्हे, पण त्याच्या आसपासचा पंचवीस तीस हजारांचा मुलूखहि त्यांनीं काबीज केला.

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं सन १७४९ त शाहुमहाराज कैलासवासी झाले. चंदासाहेबास साताऱ्याच्या कैदेंत ठेवलें होतें हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यानें पेशव्यांस पुष्कळ पैसा भरून आपली सुटका करवून घेतली. सुटका होतांच प्रतापसिंहाचा सूड केव्हां घेईन असें त्यास झालें होतें. त्यानें फ्रेंच

लोकांशीं कारस्थान करून त्यांस सामील करून घेऊन त्यांच्या साह्यानें तंजावरावर स्वारी केली. प्रतापसिंहानें फ्रेंचांस कारीकल बंदर देण्यानें कबूल करून आपल्याकडे वळवून घेतलें. नंतर प्रतापसिंहानें नासीरजंगास आपले मदतीस घेऊन चंदाशीं लढाई केली. तींत चंदाचा पराभव हरेऊन तो पळून गेला. पुढें महमदअल्ली व चंदा ह्यांच्यामध्यें अर्काटच्या राज्याबद्दल लढाई सुरू झाली. प्रतापसिंह महमदास सामील झाला. त्याचा सेनापति मानाजी जगताप ह्यानें श्रीरंग येथील लढाईंत त्याचा पराभव करून त्यास कैद करून १७५२ च्या जूनमध्यें त्याचा शिरच्छेद केला.

पुढें प्रतापसिंहाकडून त्रिचनापल्ली काबीज करण्यासाठीं म्हैसूर, इंग्रज व मुरारराव घोरपडे यांच्या गुप्त मसलती चालल्या. प्रतापसिंहानें नानासाहेब पेशव्यांजवळ मदत मागितली; परंतु त्यास नानासाहेबांकडून मदत मिळाली नाहीं. नंतर त्याचा सेनापति मानाजी जगताप ह्यानें मुरारराव घोरपड्यास गांठून त्याचा पराभव केला. नंतर मुराररावानें फ्रेंचांशीं संगनमत करून स. १७५४ त त्या दोघांनीं तंजावरच्या राज्यांत दंगा माजविला. तेव्हां प्रतापसिंहानें इंग्रजांशीं दोस्तीचा तह करून अर्काटचा नबाब महमदअल्ली यास खंडणी देण्याचें कबूल करून दोघांच्या मदतीनें त्या दोघांस हांकून दिलें.

प्रतापसिंह ह्यानें इंग्रजांशीं मैत्री केली हें फ्रेंचांस सहन झालें नाहीं. त्यांनीं सन १७५८ त तंजावरावर स्वारी केली. इंग्रजांनीं व मानाजीनें फ्रेंचांचा पराभव करून त्यांस पिटाळून लावलें. कर्नाटकांत चिनापट्टण हें बंदर इंग्लिशांच्या ताब्यांत होतें. त्यावर फ्रेंचांनीं चढाई केली. तेव्हां इंग्लिशांनीं प्रतापसिंहाची मदत मागितली. इंग्लिशांनीं व प्रतापसिंहानें फ्रेंचांचा पराभव करून त्यांस हाकून दिलें. असे तीन वेळां फ्रेंचांनीं चिनापट्टणावर हल्ले व तीनहि वेळां इंग्लिशांनीं व प्रतापसिंहानें फ्रेंचांचा पराभव करून त्यांस हांकून दिलें. कर्नाटकांत फ्रेंचांनीं आपलें बस्तान बसविण्यासाठीं

भगिरथ प्रयत्न केले; परंतु कर्नाटकांत म्हणून त्यांचा लाग कोठेंच साधला नाहीं. तेव्हां फ्रेंचांनीं कर्नाटकांतून आपलें चंबुगवाळें आटोपलें. आतां मात्र इंग्लिशांस कर्नाटकांत वाटेल तसा धिंगाणा घालण्यास मोकळीक झाली. त्यांस अर्काटचा नबाब महमदअल्ली सामील झाला. त्यांनीं १७६१ त रामनाथ-पुरच्या राजास प्रतापसिंहाविरुद्ध उठविलें. मानाजी जगतापानें रामनाथ-पूरच्या राजाचा पराभव केला. ही आपली युक्ति फसली तेव्हां त्यांनीं दुसरी एक युक्ति योजिली. महमदानें आपली खंडणीची बाकी थकल्याचें निमित्त करून प्रतापसिंहावर स. १७६२ त स्वारी करण्याची तयारी चालविली. मग इंग्लिशांनीं मध्यस्थीचा आव आणून त्या दोघांचा समेट केला. मात्र तंजावरकरानें महमदअल्लीस जी खंडणी द्यावयाची ती आपल्यातर्फें द्यावी असें ठरविलें. पुढें एकच वर्षानें, म्हणजे सन १७६३ त, प्रतापसिंह मृत्यु पावला.

तंजावरच्या गादीवर प्रतापसिंह बसल्यापासून फ्रेंच, अर्काटचा चंदा-साहेब, त्याच्या वधानंतर महमदअल्ली व इंग्लिश ह्यांनीं त्याच्या राज्याचे लचके तोडण्याचा प्रयत्न केला; परंतु प्रतापसिंह त्याचा प्रयत्न हाणून पाडीत असे. तो गादीवर बसल्यापासून मरेपर्यंत त्यास लढाया कराव्या लागल्या. लढाईच्या कामीं त्यास जें एवढें यश मिळालें, त्या यशाचा $\frac{७}{८}$ वांटा त्याचा सेनापति मानाजी जगताप यास दिला पाहिजे. कोणत्याहि लढाईत सेनापति मानाजी जगताप कधीं अपेश घेऊन आलाच नाहीं.

प्रतापसिंहाच्या कारकीर्दींत तंजावरचें राज्य वैभवाच्या शिखरास जाऊन पोहोंचलें होतें; परंतु येथून पुढें त्या राज्यास जी उतरती कळा लागली ती अखेरपर्यंत होती.

तुळजाराजा

(कारकीर्द—१७६३ ते १७८६ पावेतों)

प्रतापसिंहाच्या माघून त्याचा वडील मुलगा तुळजाराजा हा सन १७६३ त गादीवर बसला. पहिलीं चार पांच वर्षें ह्या

राज्यांत शांतता होती. सन १७६८त रामनाथपूरच्या राजानें ह्याच्या राज्यांत दंगा माजविला. तुळजाराजानें तो दंगा मोडून टाकला. ह्या राजास ह्याच्या प्रालब्धानें प्रधान चांगले मिळाले नाहींत. ह्यास जे प्रधान मिळाले ते अपक्व बुद्धीचे व कोत्या विचाराचे होते. त्यांनीं अर्काटचा नबाब महमदअल्ली याजककडे खंडणी न पाठविण्याविषयीं सल्ला दिला. अदूरदर्शी व विवेकशून्य तुळजाराजा ह्यानें दोन वर्षें महमदाकडे खंडणी पाठविली नाहीं. तेव्हां महमदानें त्याजवर स्वारी करून तुळजाराजास जर्जर केलें. पुढें तुळजाराजा महमदास शरण आला. महंमदानें तुळजाराजापासून दोन तीन किल्ले व स्वारीखर्चाबद्दल ५०।६० लक्ष रुपये घेऊन तो निघून गेला. ह्या राजा कांहींसा धर्मभोळा व बावळट होता. त्यानें आळशी व गल्लेलठ्ठ लोकांस दानधर्म करण्यांत, देवळें बांधण्यांत, लग्नकार्यें व तीर्थयात्रा करण्यांत अतोनात पैसा उधळला. यामुळें फौजेचा पगार थकला. त्यामुळें सर्व फौज बेदील झाली. शिवाय त्याच्या ह्या मूर्ख चाळ्यांस जुने मुत्सद्दी व प्रधान कंटाळले. ते आपापलीं सर्व कामें सोडून देऊन आपापल्या घरीं निघून गेले. तुळजा राजानें त्यांच्या जागीं नवीन प्रधान नेमले. नवीन प्रधानांस राज्यकारभाराचें काडीइतकेंसुद्धां ज्ञान नव्हतें. शिवाय ते अत्यंत क्रूर होते. यामुळें सर्व राज्यांत जाळपोळ, जुलूम, लुटालूट व पिकाची नासाडी इत्यादि प्रकार माजले. या कारणामुळें सर्व प्रजेंत असंतोष उत्पन्न झाला. ह्याचा फायदा महमदअल्लीनें घेऊन तंजावरचें राज्य गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न चालविला. त्यानें राज्यांतील लष्करी अधिकारी फितूर करून तंजावरच्या किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेतला. तंजावरचा किल्ला लुटून फस्त केला. त्यानें ह्या मूर्ख व अजागळ तुळजाराजास पकडून कैदेंत टाकलें. तंजावरच्या राज्यावर त्यानें आपल्यातर्फेचा एक प्रधान नेमला. दोन वर्षेंपर्यंत तंजावरचें राज्य महमदअल्लीच्या ताब्यांत होतें. नंतर तुळजाराजानें आपली सुटका करविण्याचें व आपलें राज्य परत मिळविण्याचें संधान इंग्लिशांकडे लाविलें.

इंग्लिशांनीं तुळजाराजाकडून जितक्या सवलती पाहिजे होत्या तितक्या मिळवून महमदअल्लीस असा धाक घातला कीं, जर तूं तुळजाराजास मुक्त करणार नाहींस व त्याचें राज्य त्यास देणार नाहींस, तर आम्ही तुझा व तुझ्या राज्याचा निकाल करूं. तेव्हां महमदअल्लीनें तुळजाराजाची मुक्तता केली व त्याचें राज्य त्यास दिलें. इंग्लिशांचा आणि तुळजाराजाचा खालीलप्रमाणें करार झाला होताः—

१. आजपर्यंत तंजावरचा राजा महमदअल्लीचा मांडलिक होता, परंतु आतां त्यानें इंग्लिशांचे मांडलिक झालें पाहिजे. तंजावरच्या राजानें महमदअल्लीशीं कोणत्याच प्रकारचा संबंध ठेवूं नये.

२. तंजावर किल्ल्याची किल्लेदारी व राज्यांतील फौजदारी इंग्लिशांस द्यावी.

३. तंजावरच्या राजानें इंग्लिशांची तैनाती फौज आपल्याकडे ठेवावी व त्या फौजेच्या खर्चास नागूर बंदर व त्याच्या भोंवतालचा सर्व मुलूख इंग्लिशांस तोडून द्यावा.

पुढें हैदरअल्ली म्हणून जो म्हैसूरच्या राज्यांतील सैन्यांत एक साधारण शिपाई होता, तो इतका बळावला कीं, त्यानें स्वतः फौजफाटा, युद्धसामुग्रि इत्यादि जमवून म्हैसूरच्या राजास पदच्यूत करून तो स्वतःच म्हैसूरचा राजा झाला. तंजावरच्या राज्यांत इंग्लिशांचें अतोनात प्रस्थ वाढलें आहे, तेव्हां इंग्लिशांस तेथून हांकून देण्यासाठीं त्यानें तंजावरावर स्वारी केली व पुष्कळ मुलूख जिंकून घेतला. आणखी दुसरेंच एक तंजावरच्या राज्यावर अरिष्ट उद्भवलें. देशांत भयंकर दुष्काळ पडला व भयंकर सांथ उत्पन्न झाली. याच्या योगानें हजारों लोक मृत्यू पावले. तुळजाराजास तीन पुत्र व दोन कन्या होत्या; परंतु हीं त्याचीं सर्व अपत्यें त्याच्यादेखतच वारलीं. म्हणून त्यानें मुंगीकर भोंसल्यांपैकीं एकास दत्तक घेऊन त्याचें नांव सरफोजी ठेवून तंजावरच्या

इंग्रज रेसिडेंटासमक्ष व आणखी पांच सहा बड्या इंग्लिश अधिकाऱ्यांसमक्ष दत्तविधान केलें. दत्तविधान झाल्याबरोबर सन १७८६ त तुळजाराजा मरण पावला.

अमरसिंह

(कारकीर्द—सन १७८६ ते १७९८ पावेतों).

अमरसिंह हा तुळजाराजाचा सावत्र भाऊ होता. ह्यानें मद्रासकर इंग्लिश अधिकाऱ्यांना व तंजावरकर इंग्लिश अधिकाऱ्यांना पुष्कळ नजराणा देऊन सरफोजीचें झालेलें दत्तविधान खोटें अशी कंडी उठवून त्यानें तंजावरची गादी बळकविली. याबद्दल सरफोजीनें इंग्लिश रेसिडेंटाकडे पुष्कळ तक्रारी केल्या. याचा परिणाम असा झाला कीं, इंग्लिशांनीं सरफोजीस तंजावर येथून हालवून मद्रासेस आपल्या नजरकैदेंत ठेविलें. त्यास व त्याच्या आयांस सालीना पन्नास–साठ हजारांची नेमणूक करून देऊन त्यांस स्वार्त्झ नांवाचा एक पाद्री शिक्षक नेमून दिला.

पुढें इंग्रजांनीं अमरसिंहावर कडक अटी लादून अनेक तऱ्हेनें त्याच्याकडून प्रांत व पैका काढला व किल्ल्यांत आपले फौजी सरदार ठेवले. एवढ्यानेंच अमरसिंहाचें नष्टचर्य संपलें नाहीं. स. १७८७ त त्यांनीं त्याच्यावर जबरीनें एक तह लादून २४॥ लाखांची वार्षिक खंडणी बसविली. पुढें ती खंडणी वेळेवर मिळाली नाहीं म्हणून सर्व राज्यकारभार इंग्लिशांनीं आपल्या हातीं घेतला. पुढें टिपूनें तंजावर प्रांतावर स्वाऱ्या केल्या. इंग्लिशांनीं त्याच्या प्रतिकाराच्या सबबीवर सर्व राज्याचा वसूल मुखत्यारीनें आपणच करून व इतरहि राज्यकारभार ताब्यांत घेऊन अमरसिंहास केवळ आपलें बाहुलें बनविलें. नंतर राजानें पुण्यास पेशव्यांकडे याबद्दल कागाळी केली. नानाफडणीस व महादजी शिंदे यांच्या दपटशानें सन १७९२ त अमरसिंहाशीं दुसरा तह केला. त्यांत पूर्वीं जी वार्षिक खंडणी २४॥ लाख होती ती

सोळा लाखांवर आणली. सरफोजी व त्यांच्या आया यांच्यासाठीं सालीना ५०।६० हजार रुपयांची नेमणूक ठरविली. इंग्लिशांस दरमहा पंधरा हजार होन द्यावे लागत. यांशिवाय इंग्रजी फौजेच्या खर्चास तोडून दिलेला प्रांत निराळाच. शिवाय वरील जबर खंडणी व टिप्पूच्या स्वाऱ्या इत्यादि कारणांनीं संस्थानास कर्ज झालें. सरकारी कर मुळींच वसूल होईना. या अव्यवस्थेमुळें रयत नागावली. राज्यांत चोऱ्या, दरवडे, खून यांचा सुळसुळाट झाला.

इकडे सरफोजी नेमणूक घेऊन कांहीं स्वस्थ बसला नव्हता. राज्य-प्राप्तीची त्याची खटपट चालूच होती. सन १७९६ सालीं लॉर्ड कॉर्नवालीस गव्हर्नर जनरल यांनीं सरफोजीचें दत्तविधान कायम केलें व अमरसिंहास राज्य नीट चालवितां येत नाहीं असा त्याजवर आरोप करून स. १७९८ त त्यास पदच्युत केलें. त्यास तंजावरजवळील मध्यार्जुन गांवीं ठेवून सालीना पाऊण लाख रुपयांची नेमणूक करून दिली. तेथें तो स. १८०२ त वारला. अमरसिंह सात्विक, दयाळू व उदार होता; पण राज्यकारभाराचें ज्ञान त्याला बिलकूल नसल्यानें त्याच्या बारा वर्षांच्या कारकिर्दींत काय काय प्रकार घडले याचें विवेचन वर आलेंच आहे. त्यास प्रतापसिंह नांवाचा एक मुलगा होता. तो स. १८४९ त वारला. त्यास मुलबाळ वगैरे कांहीं नव्हतें; म्हणून त्यानें आपल्या वंशांतील एक मुलगा दत्तक घेतला. त्याचें नांव येकोजी असें होतें. त्यास दरमहा हजार रुपये नेमणूक होती. तो स. १८८३ त वारला.

सरफोजी

(कारकीर्द—सन १७९८ ते १८३२ पावेतों).

सरफोजी हा गादीवर बसल्यानंतर इंग्लिशांनीं त्याच्याशीं सालीना १,१८,३५० पौंड घेऊन किल्ल्यांत स्वस्थ रहावें, त्याचा मानमरातब कायम रहावा व राज्यकारभार त्याच्या नांवानें इंग्लिशांनीं चालवावा असा तह २५ आक्टोबर १७९९ त केला. तंजावरचा राज्यकारभार

व सर्व सत्ता इंग्लिशांकडे गेल्यामुळें सरफोजीनें आपला वेळ विद्याव्यासंग, ग्रंथावलोकन, ग्रंथसंग्रह व विद्याप्रसार यांत घालविला. त्याला इंग्रजी भाषा चांगली येत होती. त्यानें संस्कृतांतील काव्यें, नाटकें यांवरील ग्रंथ विद्वानां-कडून तयार करविले. तंजावरच्या बृहदीश्वराच्या देवालयांत आपल्या घरा-ण्याचा संपूर्ण इतिहास त्यानें मराठींत कोरविला. राजवाड्यांत एक सरस्वती-मंदीर स्थापून तेथें अनेक विषयांवरील प्राचीन ग्रंथ, ताडपत्रें, भूर्जपत्रें व ताम्रपट हीं जमवून ठेविलीं. हा संग्रह अप्रतिम व प्रचंड आहे. डॉ. बर्नेलला याच्या याद्या तयार करण्यास पुष्कळ वर्षें लागलीं. सरफोजीला शिल्प, संगीत, वैदिक, ज्योतिष हीं अवगत होतीं. शिवाय त्यांना त्यानें उत्तेजनहि दिलें होतें. त्याच्या मनावर पाश्चिमात्य शिक्षणाचा परिणाम झाल्यानें त्यानें त्या दृष्टीनें सामाजिक, धार्मिक व शैक्षणिक सुधारणा केल्या. त्याला भेटा-वयास येणाऱ्या बऱ्याच पाश्चिमात्य लोकांनीं आपल्या हकीकती लिहून ठेविल्या आहेत. त्याला १८२८ त लंडनच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीनें आपले सन्माननीय सभासद करून घेतलें होतें. तंजावरास पाद्री लोकांच्या ज्या अनेक संस्था होत्या, त्यांना हा सढळ हातानें मदत करीत असे. हा सन १८३२ त वारला. त्याला मुक्तंबा व अहिल्या अशा दोन राण्या होत्या. अहिल्याबाईस शिवाजी नांवाचा एक मुलगा व तीन मुली होत्या.

शिवाजी

(कारकीर्द—सन १८३३ ते १८५५ पावेतों).

सरफोजीनंतर त्याचा मुलगा शिवाजी हा गादीवर बसला. सरफोजीप्रमाणेंच १७९९ च्या तहान्वयें हाहि एक नेमणूकदार होता. याला नेमणुकीबद्दल व तंजावरच्या वसुलाच्या पांचव्या हिशाबद्दल सालीना १०,८०,९९३ रुपये मिळत असत. वडिलांप्रमाणें याला विद्येची गोडी नव्हती. तो उदार व दाता होता. राज्यकारभाराची वगैरे याजवर जोखीम

नसल्यामुळें यानें आपलें सर्व आयुष्य चैनींत घालविलें. हा ता. २९ ऑक्टोबर १८५५ त वारला. त्याला औरस संतति नसल्यामुळें लॉर्ड डलहौसीसाहेबांनीं हें राज्य खालसा केलें.

राजाला सयदंबा, प्रझांबा व कामाक्षीअंबा अशा तीन राण्या होत्या. सयदंबा हिला दोन मुली होत्या. कामाक्षीअंबा हिनें आपलें राज्य परत मिळविण्यासाठीं फार खटापटी केल्या; थेट कंपनीच्या डायरेक्टरापर्यंत तिनें दाद पोंहोंचविली; परंतु त्याचा कांहीं एक उपयोग न होतां राणीच्या विरुद्ध निकाल लागला. सयदंबाबाई हिला दोन मुली होत्या. त्या दोन्ही मुली सखारामराव मोहिते व हंबीरराव कोल्हापूरकर यांस दिल्या होत्या. पहिली लौकरच वारली. दुसऱ्या मुलीचें नांव विजयमोहना मुक्तांबा होतें. त्यांना इंग्रज सरकारानें तंजावरकन्या असा किताब, दरमहा सहा हजारांचें पेन्शन व तेरा तोफांच्या सलामीचा मान दिला होता. हिची मुलगी बडोद्याचे विद्यमान राजे श्रीमंत सर सयाजीरावमहाराज गायकवाड सेनाखासखेल, समशेरबहादर यांना दिली होती. ह्यांचें स्वशूरगृहींचें नांव महाराणी चिमणाबाईसाहेब असें होतें. ह्या अल्पवयांतच वारल्या. त्यांना फत्तेसिंहराव म्हणून एक मुलगा होता. तोहि वारला. राजपुत्र फत्तेसिंहराव ह्यास दोन मुली व एक मुलगा युवराज प्रतापसिंहराव अशीं अपत्यें आहेत. ह्यांची एक कन्या इंदुमतीबाई कोल्हापूरचे विद्यमान राजे श्रीमंत राजाराममहाराज छत्रपती यांना दिली आहे. दुसरी कन्या लक्ष्मीबाईसाहेब, सावंतवाडीचे विद्यमान राजे श्रीमंत बापुसाहेबमहाराज सरदेसाई, यांना दिली आहे. राजपौत्र युवराज प्रतापसिंहमहाराज (बडोदें) यांनीं विश्वविद्यालयांतून उच्च शिक्षण संपादन केलें असून ते हल्लीं राज्यकारभाराची माहिती करून घेत आहेत. त्यांचा विवाह शके १८५० च्या मार्गशीर्ष महिन्यांत माद्याळकर घोरपड्यांच्या घराण्यापैकीं, कोल्हापूरचे इनामदार व फर्स्ट क्लास सरदार श्रीमंत मानसिंहरावमहाराज राजे घोरपडे यांच्या कन्येबरोबर बडोद्यांत थाटानें झाला.

शिवाजीच्या पश्चात १५ राण्या जिवंत होत्या. अखेरची राणी जिजांबा ही ता. ३ मे सन १८९२ इ० रोजीं वारली. याचे दोन दत्तक राजपुत्र श्रीमंत शिवाजीराजे व श्रीमंत प्रतापसिंहराजे विद्यमान आहेत. सन १८६० त यांच्या नेमणुकीप्रीत्यर्थ ५,४२,८२० रुपये रक्कम खर्ची पडली होती. हल्लीं ही रक्कम अगदींच कमी झाली आहे. मात्र खाजगी मोकाशाचीं १९० गांवें व जातइनामी जमिनी वगैरे मिळून बरेंच खाजगी उत्पन्न चालू आहे.

होळकर घराणें

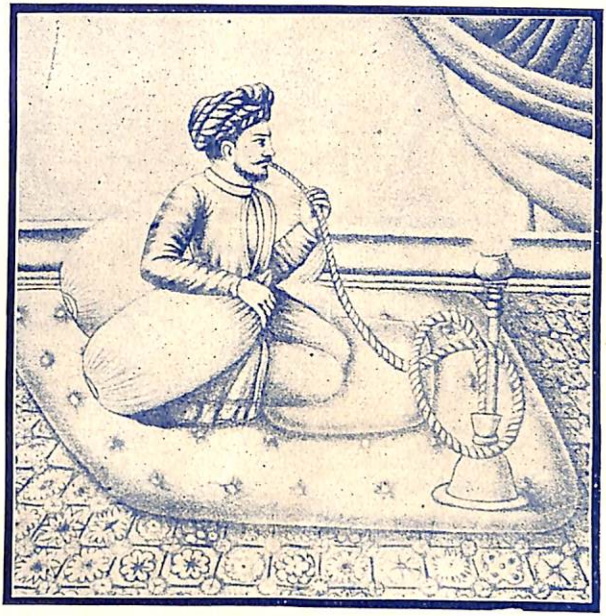
पुण्यापासून ४० मैलांवर फलटणाच्या राज्यांत नीरा नदीच्या कांठीं होळ म्हणून एक गांव आहे. तेथें ४०० वर्षांपूर्वी मालीबा या नांवाचा एक क्षत्रिय मराठा धनगर समाजापैकीं होऊन गेला. त्याच्या वंशांतच त्याच्या अकराव्या पिढींतला पुरूष खंडोजी हा त्या गांवचा चौगुला होता. त्याला मल्लारी नांवाचा एकुलता एक मुलगा होता. या घराण्यांच्या होळ या गांवीं कित्येक पिढ्या होऊन गेल्यामुळें त्यांस होळकर म्हणूं लागले. या घराण्यांचे पूर्वज पूर्वी मथुरेच्या आसपास राहत असावेत. तेथून मेवाडांत चितोडनजीक व त्यानंतर दक्षिणेकडे जाऊन औरंगाबादच्या आसपास त्यांनीं वस्ती केली असावी असा शोध लागला आहे.

मल्हाररावाचा जन्म १६९४ च्या आक्टोबरांत झाला. त्याचा बाप खंडोजी हा मल्हारी लहान असतांनाच निर्वतला. यामुळें तो होळ येथून निघून खानदेशांतील तळोदें गांवीं राहणारा आपला मामा भोजराज बारगळ याजकडे येऊन राहिला. तो मामा खाऊनपिऊन सुखी होता. त्यानें त्यास

आपल्या मेंढ्या चारण्याच्या कामावर लावलें. एके दिवशीं मल्हारी हा मेंढ्या चारीत असतां पागोटें उशास घेऊन व घोंगडें हातरून निजला. त्यास गाढ झोंप लागली. इतक्यांत एका नागानें आपला फडा काढून तो मल्हारीच्या मस्तकावर डोलूं लागला. मल्हारी जागा होऊन पहातो तों आपल्या डोक्यावर नाग डोलत आहे. तेव्हां तो फारच घाबरला व त्यानें ही हकीकत आपल्या घरच्या मंडळीस कळविली. मल्हारीच्या मामानें लगेच एका ज्योतिष्यास बोलावून आणलें व झालेली हकीकत त्यास कळविळी. ज्योतिष्यानें सांगितलें कीं, भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. याच्या नशीबीं राज्य आहे.

भोजराज बारगळ याचे कांहीं स्वार मराठ्यांचे सरदार कदम बांडे यांच्या तैनातींत असत. मल्हारीसहि त्याच्याकडे नौकरीस ठेविलें. भोजराजाचा नारायण नांवाचा एक मुलगा उदेपुरकरांकडे नोकर असून त्याच्या कामगिरीबद्दल राजानें त्यास बुध हें गांव जहागीर दिलें होतें. भोजराजानें आपली मुलगी गौतमाबाई मल्हारीस दिली.

पुढें १७२५ त माळव्यांतील चौथ व सरदेशमुखी गोळा करण्याचें काम पवार, शिंदे यांच्याबरोबर मल्हाररावाकडेहि बाजीरावानें सोंपविलें व त्यास पांचशें स्वारांवर मुख्य नेमिलें. फौजेच्या खर्चासाठीं त्या मुलखाच्या मोकासा बाबतींत कांहीं रक्कम तोडून दिली. त्या वेळीं दिल्लीच्या तक्तावर महमदशहा नांवाचा बादशहा होता. त्यानें त्या वेळचा माळव्याचा सुभेदार निजामउल्मुल्क यास काढून नागर ब्राह्मण गिरधर यास सुभेदार केलें. सुभेदार गिरधरबहादूर यानें मराठ्यांस माळव्यांतील चौथाई व सरदेशमुखी गोळा करण्याच्या कामास प्रतिबंध केला. त्याच्या व मराठ्यांच्या भयंकर झटापटी सुरू झाल्या. सन १७२९ च्या मोहिमेंत तो ठार झाला. नंतर बादशहानें दायबहादूर यास सुभेदार केलें. तोहि धाडशी व शूर होता. त्यानें मराठ्यांस चौथ व सरदेशमुखी गोळा करण्यास प्रतिबंध केला. त्यानें मराठ्यांस माळव्यांतून हांकून देण्याचा प्रयत्न चालविला. सन १७३१ त

श्रीमंत मल्हारराव महाराज होळकर

बालोद्यान प्रेस, पुणें.

पेशव्यानें आपला भाऊ चिमणाजीअप्पा व मल्हारराव यांस माळवा कायमचा हस्तगत करण्यासाठीं पाठविलें. त्यांची व दायबहादूरची धारजवळ तरला येथें सन १७३२ त लढाई होऊन दायबहादूर ठार झाला. माळवा सर झाल्यामुळें बाजीरावास आनंद झाला. ह्यानें होळकरांस माळव्यांतील ८२ परगणे जहागीर दिले. धारच्या पवारांच्या वाढत्या सत्तेस आळा बसविण्यासाठीं माळव्याची राज्यव्यवस्थाहि त्याच्याकडे सोंपविली. सन १८३५ त आग्रा व गुजराथ, सन १८३६ त अंतर्वेद दिल्ली, सन १८३८ त भोपाळ, १८३९ त कोंकण, वसई इ० ठिकाणीं पेशव्यांनीं केलेल्या मोहिमांत मल्हाररावानें अप्रतिम शौर्य गाजविलें. याच सुमारास रेवाकांठचा बराच मुलूख मल्हाररावानें जिंकला. मल्हाररावानें आपलें मुख्य ठाणें महेश्वर केलें. सन १७४३ त जयपूरचा सवाई जयसिंग मृत्यु पावला. त्याच्या गादीवर त्याचा वडील मुलगा इसरीसिंग बसला. ह्यामुळें त्याचा सावत्र भाऊ-उदेपूरकरांचा भाचा-माधोसिंग–हा अति संतप्त झाला. माधोसिंगानें मल्हाररावास मदतीस बोलाविलें. मल्हाररावानें माधोसिंगास गादीवर बसविलें. माधोसिंगानें मल्हाररावास ६४ लक्ष रुपये खंडणी आणि रामपुरा, भानपुरा, टोंक इ० प्रांत दिले. यामुळें माधोसिंगाचा प्रतिस्पर्धी इसरीसिंग यानें आत्महत्त्या केली. सन १७४५ त माळव्यापैकीं ७४॥ लाख रुपये उत्पन्नाचा मुलूख मल्हाररावाकडे होता. दक्षिणेच्या सुभेदारीबद्दल निजामउल्मुलुकच्या मुलांमध्यें तंटे उपस्थित झाले. मल्हारराव गाजी उद्दीनचा पक्ष घेऊन त्यास सुभेदारी देण्यासाठीं दक्षिणेकडे जात होता. परंतु गाजीउद्दीनास कोणी विषप्रयोग केला. सन १७५१ त मल्हाररावानें रोहिल्यांविरुद्ध अयोध्येच्या सफदरजंगास मदत केली. सन १७५२ त पेशव्यांच्या आज्ञेवरून मल्हाररावानें वजीर गाजीउद्दीन यास दक्षिणेंत आणलें. त्यानें सन १७५४ त गाजीच्या मीरशहाबुद्दीन नांवाच्या मुलास जाटांविरुद्ध मदत करून जाटांच्या मदतीस आलेल्या दिल्लीच्या बादशहाचा पराभव केला. सन १७५६–५७ त मल्हाररावानें

राघोबादादाच्या उत्तरेकडील स्वाऱ्यांत बरीच मदत केली. सन १७६१ त पानिपतची लढाई अहमदशहा अबदाली व मराठे यांच्यामध्यें झाली. तींत मराठ्यांचा भयंकर पराभव झाला. इतिहासकारांचा मल्हाररावावर असा आरोप आहे कीं, तो मनापासून लढला नाहीं. लढाई जोरांत चालली असतां त्यानें लढाईतून पलायन केलें. सन १७६३ त राक्षसभुवनाच्या लढाईत यानें महत्वाची कामगिरी बजाविली. त्याबद्दल त्यास आणखी तीस लक्षांचा मुलूख मिळाला. स.१७६४ त जाटानें दिल्लीस घातलेल्या वेढ्यांत मल्हाररावान बरेंच शौर्य प्रगट केलें. स. १७६६ त राघोबाच्या उत्तरेकडील स्वाऱ्यांत मल्हाररावानें त्यास पुष्कळ साह्य केलें. परंतु ह्या स्वारींत त्यास अतोनात दगदग पडली. सन १७६६ च्या मे महिन्यांत तो अलमपूर येथें मरण पावला. तेथें त्याची छत्री आहे. महादजी शिंद्याप्रमाणें जरी तो मुत्सद्दी नव्हता, तरी त्याची लढण्याची कला व राज्यव्यवस्था उत्तम होती. हा बाणेदार व निधड्या छातीचा पुरुष त्या धामधुमीच्या काळांत मराठ्यांचा एक पुढारी होता.

मल्हाररावास खंडेराव ह्या नांवाचा एक मुलगा होता. मल्हारराव जिवंत असतानांच सन १७५४ सालीं डिगेजवळ कुंभेरीच्या किल्ल्यास रघुनाथराव पेशवे व दत्ताजी शिंदे व होळकरातर्फे खंडेराव ह्यांनीं वेढा घातला असतां खंडेरावास गोळी लागून तो ठार झाला.

मल्हाररावाच्या मृत्यूनंतर त्याचा नातु मालेराव हा गादीवर बसला. गादीवर बसून पुरते दहा महिने झाले नाहींत तोंच त्यास वेड लागून तो मरण पावला. राज्यकारभार अहिल्याबाई पाहू लागली. आतां अहिल्याबाई-संबंधानें थोडीशी हकीकत सांगतों. अहिल्याबाईचा जन्म सन १७२५ त झाला. सन १७३४ त मल्हारराव होळकरांचा मुलगा खंडेराव ह्याच्याशीं तिचें लग्न झालें. औरंगाबाद जिल्ह्यांतील बीड तालुक्यांतील चौंडें गांवचा मराठे जातीचा पाटील माणकोजी शिंदे याची ती मुलगी होती. तिला लहापणींच

श्रीमती साध्वी अहिल्याबाई होळकरीण

चालोद्यान प्रेस, पुणें.

लिहिणें-वाचणें शिकविलें होतें. मोडी पत्रव्यवहार तिला वाचतां येत असे व ती मोडी अक्षरहि लिहीत असे. तिला पुराण ऐकण्याची जास्त गोडी असल्यामुळें तिच्या अंगीं बहुश्रुतपणा व चातुर्य आलें. तिची कुशाग्रबुद्धि पाहून मल्हार-रावानें तिच्यावर सरकारी कामें सोंपविलीं. अहिल्याबाईस मालेराव व मुक्ताबाई अशीं दोन अपत्यें झालीं. खंडेरावाच्या मृत्यूनंतर संस्थानचा सर्व कारभार मल्हार-रावानें आपल्या सुनेकडे सोंपविला. यापुढें तो स्वतः फक्त युद्धप्रसंगाची व उत्पन्नाचीच काळजी घेत असे. तथापि अहिल्याबाईच्या कामावर त्याची एकंदर देखरेख असे. तीहि त्याच्या सल्ल्यानेंच कामकाज पहात असे. मल्हाररावाच्या कारकिर्दींत त्याच्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होता. याचें पुष्कळसें श्रेय अहिल्याबाईसच आहे. मल्हारराव मृत्यु पावतांच राज्याची कुलजबाबदारी अहिल्याबाईवर येऊन पडली. ती स्त्री असल्यामुळें तिला सैन्याचें अधिपत्य स्वीकारून लढाईवर जातां येत नसे, म्हणून तिनें त्या कामाकरितां सैन्यांतील तुकोजी होळकर या अधिकाऱ्याची योजना केली. तुकोजी महत्वाच्या प्रसंगीं अहिल्याबाईचा सल्ला घेत असे. तो पुण्यास असला कीं, सातपुड्याच्या पलीकडे असलेल्या होळकरांच्या मुलखाचा बंदोबस्त ठेवी. अहिल्याबाई त्यावेळीं त्याच्या उत्तरेकडच्या माळवा वगैरे प्रांताची व्यवस्था ठेवी. तुकोजी स्वारीवर अगर लढाईवर असला म्हणजे सर्व होळ-कराची राज्यव्यवस्था अहिल्याबाई ठेवीत असे.

सन १७६९ त विसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश हे रोहिले व जाट-ह्यांवर चालून जात असतां त्यांस १५,००० फौजेनिशीं तुकोजीराव जाऊन मिळाला. थोरल्या माधवरावाच्या मरणानंतर व नारायणरावाच्या खुनानंतर नाना फडणविसाचा पक्ष व राघोबाचा पक्ष असे पेशव्यांच्या राज्याचे दोन पक्ष झाले. तुकोजीनें राघोबाचा पक्ष स्वीकारिला. तुकोजीस आपल्याकडे घेण्यासाठीं नाना फडणविसानें महादजी शिंद्यास मध्यस्त घातलें. सन १७७८ त महादजी शिंद्यानें ७९ लाख रुपये तुकोजीस देऊन त्यास नाना

फडणविसाच्या पक्षास वळविलें. स० १७८५ त टिपुसुलतानावर गणेशपंतास पाठविलें, तेव्हां त्याच्या मदतीस तुकोजीस दिलें होतें. अहिल्याबाईनें घरांतला कारभार आपल्याकडे ठेवून बाहेरचा कारभार तुकोजीवर सोंपविला होता. गोविंदपंत गानू नांवाचा एक सज्जन ब्राह्मण अहिल्याबाईचा कारभारी होता. कांहीं दिवस तो खाजगी कामहि पहात होता. तिनें खंडेराव नांवाचा वसूल-बाकीच्या कामांत मोठा वाकबगार असलेला एक ब्राह्मण त्या कामावर नेमला होता. त्याच्या अमदानींत तिची प्रजा सुखी व संतुष्ट असे. पुणें, हैद्राबाद, श्रीरंगपट्टण, नाकपूर, लखनौ, कलकत्ता इ० ठिकाणीं जे वकील होळकर सरकारतर्फे नेमले होते ते तिनें त्यांची परीक्षा करूनच नेमले होते. आपली प्रजा आपल्या राज्यांत बंड करील याची तर तिला भीति नव्हतीच; पण शेजारच्या इतर राजेरजवाड्यांचीहि तिला भीति नव्हती. जयपूरचा माधोसिंघ ह्यास राज्यावर बसविण्याच्या कामीं मल्हारराव होळकरानें साह्य केलें होतें, हें जयपूरचा संबंधी चंद्रावत ह्यास आवडलें नाहीं. तो होळकराच्या राज्यावर दांतओंठ खात असे. त्यानें ही संधि साधून १७७१त होळकराच्या राज्यांत बंड उभारलें. सेनापति तुकोजी होळकर ह्यावेळीं विसाजीपंत बिनीवाल्याबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत होता. परंतु अहिल्याबाईनें हिंमत खचू न देतां स्वतःच बंडवाल्याशीं तोंड देऊन मंदसोरजवळच्या पळसुडा येथील लढाईंत त्याचा पराजय केला. पुढें १७८७ त रजपुतांनीं लालसोट येथें महादजी शिंद्याचा पराभव केला. त्यांनीं होळकरांचा निंबाहोडा महाल खालसा करून त्यांचें जावद शहर घेतलें. तेव्हां चंद्रावतास जोर येऊन त्यानें पुनः बंड उभारलें. अहिल्याबाईनें शैन्य जमा करून तें अंबाजीपंत राघो रणसोड याच्या अधिपत्याखालीं देऊन रजपुतांवर पाठविलें. परंतु ह्या सैन्यावर रजपुतांनीं कर्ड्यामुक्कामीं छापा घालून अंबाजीपंतास ठार केलें. तेव्हां अहिल्याबाईनें स. १७८८ त तुळाजी शिंदे नांवाचा आपल्या माहेरचा एक इसम व मागील खेपेस चंद्रावताचें बंड मोडणारा तिच्या पहाऱ्यावरील

शरीफभाई यांच्याबरोबर आणखी पांच हजार स्वार देऊन पाठविलें. या फौजेनें रजपुतांचा पराभव करून जावद, निंबाहोडा, राणीपुरा वगैरे किरकोळ महालांत ठाणीं घालून खुद्द रामपुराहि सर केला. यानंतर रजपुतांनीं आमदेच्या किल्ल्याचा आश्रय केला; परंतु अहिल्याबाईच्या सैन्यानें तोहि किल्ला सर करून रजपुतांस हाकून दिलें. त्यावेळीं होळकरांच्या राज्यांत गोंड लोकांची वस्ती बरीच होती. ह्या लोकांची अशी वहिवाट होती कीं, होळकरांच्या राज्यांतून कोणाचा माल जाऊं लागला, म्हणजे ते लोक मालकापासून भलिकवडी नांवाचा कर घेत असत. अहिल्याबाईनें त्या लोकांच्या पुढाऱ्यास बोलावून आणून त्यास सांगितलें कीं, तुम्ही आमच्या राज्यांत भीलकवडी कर वसूल करतां, त्या कराच्या मोबदला तुम्ही आमच्या राज्यांतील पडित जमिनी लागवडीस आणल्या पाहिजेत व त्यांस राज्यांतील कांहीं भाग नेमून देऊन तींत जर कोठें चोरी झाली तर त्याचा तपास तुम्हीं लावला पाहिजे. हे दोन करार गोंड लोकांनीं मान्य केले.

एके वेळीं असें झालें कीं, मालेरावाच्या बायकोस दत्तक पुत्र देण्याच्या कामीं अभिमानी पडून, राघोबादादा पेशव्यानें अहिल्याबाईवर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. हें तिला समजलें. परंतु ती मोठी धीराची व निश्चयाची बायको होती. तिनें न घाबरतां राघोबादादास सांगून पाठविलें कीं, आपण मजवर चालून येण्यापूर्वीं पुरता विचार करावा. स्वारी करून आपण माझा पराभव केला, तर त्याविषयीं मला कांहीं वाईट वाटावयाचें नाहीं; कारण मी बोलून चालून बायको आहें. आणि स्त्रीचा पराभव करण्यांत आपणासारख्या शूर सरदारांस मोठें भूषण आहे असें नाहीं. परंतु दैववशांत जर माझ्या सेनेनें आपला मोड केला तर मात्र जन काय म्हणतील, ह्याचा विचार करावा. हें उत्तर ऐकून राघोबानें स्वारीचा बेत रहित केला.

अहिल्याबाई दिवंगत होऊन १२५ वर्षें झालीं. परंतु आजपावेतों सर्व हिंदुस्थानभर तिचें नांव आबाल वृद्धांच्या तोंडीं आहे. औदार्य, न्याय-

प्रियता, भूतदया, सदाचरण, इ० गुणांमुळेंच तिचें नांव सर्वतोमुखीं झालें आहे. या वरील गुणांमुळेंच तिची कारकीर्द यशस्वी झाली. या गुणांमुळेंच पाटीलबाबा, नाना फडणवीस यांसारख्या मुत्सद्दी मंडळांवर तिचें वजन असे. अहिल्याबाई म्हणजे साक्षात मातुश्री असें समजून पाटीलबाबा तिच्याशीं वागत, पत्रव्यवहार करीत व बोलत. नाना फडणवीस, हरीपंत फडके इत्यादि तत्कालीन प्रमुख मंडळींचें मत अहिल्याबाई आपल्या कामकाजांत विचारी; परंतु ती आपलें काम करतांना दुसऱ्याचें वृथा वर्चस्व आपल्यावर पडूं देत नसे. तुकोजी अहिल्याबाईपेक्षां दोन तीन वर्षांनीं वडील होता. तथापि तो तिला 'आई' म्हणे व त्याचें वर्तनहि तिच्याशीं सभ्यपणाचें असे. अहिल्याबाईची न्यायप्रियतेबद्दल ख्याति होती. तिच्या धर्मशील वर्तनामुळें तत्कालीन राजेरजवाड्यांचा तिचावर फार विश्वास होता. तिच्या राज्याभोंवतालचीं संस्थानें तिच्याकडे आपले तंटे घेऊन येत. त्यांचे गृहकलह अहिल्याबाई मिटवीत असे. तिनें कित्येक संस्थानची दाद पुणें दरबारांत लावून त्यांस न्याय मिळवून दिला. मल्हारराव वारला तेव्हां होळकराच्या खजिन्यांत १६ कोट रुपये शिल्लक होते. त्यावेळीं संस्थानचे खाजगी व दौलत असे दोन फार मोठे भेद मानण्यांत येत. खाजगी म्हणजे राजपत्नीच्या नांवानें व्यक्तिविषयक असलेली देणगी अथवा उत्पन्न. दौलत म्हणजे सरकारी उत्पन्न. खाजगीवर पेशव्यांचा कांहीं हक्क नसे; दौलतीचें निमें उत्पन्न पेशव्यांस द्यावें लागे. अहिल्याबाईच्या हातीं इतका पैसा आला असतांहि तिनें त्याचा दुरुपयोग मुळींच केला नाहीं. दौलतीचा पैसा तिनें प्रजेच्या उपयोगाकडे खर्च केला. जरूर पडल्यास खाजगीचा पैसाहि दौलतीच्या कामीं ती उपयोगांत आणी. दौलत व खाजगीचा पैसा प्रजेच्या हितार्थ खर्च करून उरलेला पैसा एकंदर हिंदुस्थानांत लोकोपयोगी सार्वजनिक कामांत तिनें खर्च केला. होळकराच्या खाजगी खजिन्याचा तिच्या हातीं जो पैसा आला तो सर्व धर्मकार्यांत खर्च करण्याकरितां म्हणून तिनें एकीकडे काढून ठेवला.

होता. तिनें लोकांच्या सोयीसाठीं जागोजाग अन्नछत्रें, धर्मशाळा, विहिरी, रस्ते व नद्यांवर लोकांस स्नानें करण्यासाठीं व धुण्यासाठीं घाट बांधले आहेत. तिनें काशीविश्वेश्वराचें मंदीर व गया येथील विष्णुपदाचें मंदीर पुनः नवें बांधलें. कलकत्त्यापासून काशीक्षेत्रापर्यंत मोठा थोरला रस्ता बांधला. सोरटी सोमनाथाचें देवालयहि तिनें नूतन बांधवून त्यांत मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केली. शिवाय कित्येक ठिकाणीं जीं देवळें, अन्नछत्रें इ० नित्य खर्चाचीं लोकोपयोगी कामें केलीं आहेत, त्यांबद्दलचा दानधर्माचा संबंध तिनें त्याच गांवीं घरें बांधून किंवा जमिनी खरेदी करून त्याच्या उत्पन्नांशीं लावून दिला आहे.

अहिल्याबाईच्या शेवटच्या दिवसांत तिजवर एकामागून एक अशीं अनेक कौटुंबिक संकटें गुदरलीं. तिचे दोघे बंधु तिच्या उतार वयांतच वारले. तिच्या मुलीचा मुलगा नथ्याबा—ज्यास आपल्या मागून होळकराची गादी द्यावयाची होती तो—स. १७९० त आपल्या वयाच्या २३ व्या वर्षीं वारला. त्याच्या १८ व १० वर्षें वयाच्या दोन स्त्रियांनीं त्याजबरोबर सहगमन केलें. नथ्याबाचा दहनविधि करून मंडळी परत येतात तोंच तुकोजीची सून व काशिरावाची पत्नी आनंदीबाई हिचें देहावसान झालें. पुढें एका वर्षानें तिचा जांवई यशवंतराव फणसे यास वाखा होऊन तो चार तासांत वारला. त्याच्याबरोबर त्याची पत्नी व अहिल्याबाईची मुलगी मुक्ताबाई हिनें अहिल्याबाई नको नको म्हणत असतां सहगमन केलें. तिनें हे सर्व आघात खंबीरपणानें व शांतपणानें सहन करून ती आपला कारभार पाहूं लागली. ह्या वेळीं तिच्या वयाचीं ६५ वर्षें पूर्ण झालीं होतीं. ह्यावेळीं अहिल्याबाईची परीक्षा पाहण्यासाठींच कीं काय एक हकीकत घडून आली. दुसऱ्या वर्षीं शिंद्याचा सरदार गोपाळराव ह्यानें तुकोजीची कुरापत काढून त्यावर आपली फौज घातली. तुकोजीनें अहिल्याबाईस लिहिलें कीं, येथें

असा प्रसंग गुदरला. इतःपर खर्चाची व फौजेची मदत झाली पाहिजे. अहिल्याबाईनें पांच लक्ष रुपयांच्या हुंड्या सुभेदारांकडे पाठवून पत्र लिहिलें कीं, ' हिंमत सोडूं नका. हरामखोरांचें पारिपत्य करा. खर्चाचा व फौजेचा सेतु बांधतें. म्हातारपणीं धास्ती वाटत असल्यास लिहून पाठवावें. मी डेरेदाखल होतें.' अहिल्याबाई खर्ड्याच्या लढाईनंतर स. १७९५ च्या १३ ऑगस्टांत मरण पावली.

अहिल्याबाईचा चेहरा पाणीदार व तेजस्वी दिसे. तिचीं वस्त्रें पांढरीं शुभ्र पण साधीं असत. तिची वृत्ति शांत असे; परंतु तिला असत्याचा तिटकारा असल्यामुळें जेव्हां कोणी तिच्याशीं तसें आचरण करी, तेव्हां तिला इतका कोप चढे कीं, तिच्या कृपेंतील मंडळीहि तिजपुढें जाण्यास धजत नसत. तिचे उपवास व धार्मिक व्रतें खडतर असून तीं तिनें अखेरपर्यंत चालू ठेविलीं होतीं. तिच्या कारकीर्दींत इंदूर संस्थानांतील प्रजेचा उत्कर्ष झाला. त्यावेळीं त्या संस्थानचे ६ भाग व ८७ तालुके होते. तिच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धांतील (इ. स. १८६६ ते ९५) इंदूर संस्थानच्या उत्पन्नाची सरासरी काढली तर ती १,६०,३०,७३४ रु० येते. मालकमसाहेबानें अहिल्याबाईची दिनचर्या खालीलप्रमाणें लिहून ठेवली आहे:—

" अहिल्याबाई ही सूर्योदयापूर्वीं घटका दीड घटका उठून स्नान करी. नंतर ती पूजाअर्चा करी. यानंतर ती नियमित कालपर्यंत पुराणश्रवणास बसे. नंतर ती दानें देऊन आपणासमक्ष ब्राह्मणांस भोजनें घाली. लगेच तिचें ताट वाढून येई. तिच्या भोजनांत सारे शाकभाज्यांचे पदार्थ असत. भोजन आटोपल्यावर ती थोडा वेळ नामस्मरण किंवा भजन करी. नंतर थोडा वेळ वामकुक्षी करी. नंतर ती पोषाख करून सरकारी काम करावयास दरबारांत जात असे. ती दरबारांत सहा सात तासपर्यंत बसत असे. सूर्यास्तानंतर ती घरीं येत असे. नंतर दोनतीन तास पूजाअर्चा

व फराळ वगैरे कृत्यांत जात. नंतर नऊ वाजल्यापासून अकरा वाजेपर्यंत ती सरकारी काम पुनः पहात असे. नंतर निजावयास जात असे."

तिच्या दरबारांत गोविंदपंत गानू म्हणून एक हुषार, शहाणा व प्रामाणिक ब्राह्मण कारभारी होता.

अहिल्याबाई होळकरीण हिचा सेनापति तुकोजी होळकर याजविषयीं आतां थोडी जास्त हकीकत सांगतों. मल्हाररावाच्या मृत्यूनंतर स. १७६६ त पेशव्यांच्या सांगण्यावरून अहिल्याबाईनें तुकोजीस आपल्या सैन्यावर सेनापति नेमलें. याबद्दल तुकोजीनें पेशव्यांस १५ लक्ष ६२ हजार रुपये नजराणा दिला. हा स. १७६९ त १५ हजार फौज बरोबर घेऊन विसाजी कृष्ण बिनीवाले याजबरोबर जाट व रोहिले यांजवरील हिंदुस्थानच्या स्वारींत गेला होता. पण यानें नजीबखान रोहिल्यास पाठिशीं घातलें. त्यामुळें नजिबाला नतीजा लावण्याचा शिंद्यांचा बेत फसला. बारभाईविरुद्ध मदत मागण्याकरितां राघोबा इंदुरास स. १७७४ त आला व त्यास मदत करण्याच्या हेतूनें तो फौजेसह तापीतीरीं गेला. परंतु नाना व बापू यांनीं मोठ्या युक्तीनें त्यास आपल्या बाजूस वळवून घेतलें. स. १७७५ च्या फेब्रुवारींत हरीपंत फडके राघोबाचा पाठलाग करीत असतां यानें आपली फौज हरीपंताबरोबर पाठविली होती. पुढें आपणास फडणविशी मिळावी म्हणून मोरोबादादा फडणवीस याचें कारस्थान सुरू झालें. या कारस्थानांत बापूंनीं मुख्यत्वेंकरून मोरोबाचा पक्ष घेतला होता. नानांनीं तुकोजी होळकरास हरीपंताबरोबर कर्नाटकांत जाण्यास सांगितलें; परंतु होळकर पुण्यासच राहून त्यानें मोरोबाचा पक्ष प्रबळ केला; परंतु नानानें महादजीमार्फत होळकरास ९ लक्ष रुपये लांच देऊन त्यास आपल्या बाजूस वळवून घेतलें. स. १७७८ त इंग्रजांशीं लढण्याकरितां पुण्याहून ज्या फौजा पाठविण्यांत आल्या होत्या, त्यांत तुकोजी होळकर होता. महादजीस व हरीपंतास त्याचा (होळकराचा) कल राघोबाकडे आहे असें दिसून येतांच त्यांनीं त्याची फौज आपल्या फौजांत ठेवली.

स. १७७९त बोरघाटांत इंग्रजांशीं जी लढाई झाली, त्यांत मराठ्यांच्या मुख्य सैन्याचें आधिपत्य हरीपंत व तुकोजी यांजकडे होतें. परशरामभाऊ पटवर्धन व गणेशपंत बेहेरे यांच्या स. १७८६ च्या टिपूवरील स्वारींत नानांनीं यांस त्यांच्या कुमकेस पाठविलें होतें. त्यावेळीं कित्तुराखेरीज त्या प्रांतांतील इतर सर्व ठाणीं तुकोजीनें काबीज करून लक्ष्मेश्वर परगण्यांतील सावशी, मुळगुंद, गदग, तडस, बेहट्टी व नवलगुंद या सर्व ठिकाणीं मराठ्यांचीं ठाणीं बसवून, गणेशपंतांस सावनुरास नबाबाच्या संरक्षणार्थ ठेवून तो स्वतः गदगजवळ टिपूचा सरदार बऱ्हाणउद्दीन याच्या तोंडावर राहिला. पुढें टिपूनें बऱ्हाणउद्दीनास बोलावून घेतल्यावर तुकोजीहि हरीपंतास जाऊन मिळाला. यावेळीं हरीपंतहि बहुतेक बाबतींत त्याच्या सल्ल्याप्रमाणें वागे. यानंतर टिपूनें मराठ्यांशीं जो तह केला तो तुकोजीमार्फतच घडवून आणला. तिकडून परत आल्यावर तो महेश्वरीं जाऊन अहिल्याबाईस भेटला.

पुढल्या वर्षीं नानांनीं तुकोजीस महादजीच्या मदतीस उत्तर हिंदुस्थानांत पाठविलें. चंबळा नदीच्या उत्तरेस जेवढा मुलूख मराठ्यांचें सैन्य जिंकील, त्याच्या तीन वांटण्या सारख्या करून पेशवे, शिंदे व होळकर या प्रत्येकानें एक एक वांटणी घ्यावी असें ठरलें.

सन १७९० त तुकोजी व महादजी यांच्यामध्यें मुलखाच्या वांटणीबाबत अति वैर उत्पन्न झालें. त्यामुळें तो महादजी शिंद्याच्या प्रत्येक कामांत अडथळा उत्पन्न करी. यावेळीं महादजीचें मोंगलांशीं व रजपुतांशीं युद्ध चालूं होतें. महादजीनें त्याच्याशीं कांहीं तडजोडहि केली. परंतु तुकोजीचें समाधान झालें नाहीं. महादजीची इस्माएलबेगशीं पाटण येथें जी लढाई झाली, तींत तुकोजीनें कांहींच मदत केली नाहीं. महादजीनें डी बॉईनच्या हाताखालीं कवायत शिकविलेल्या पायदळाच्या तीन ब्रिगेडी

तयार केल्या. तुकोजीनें डयूडरनेक नांवाच्या फ्रेंच सेनापतीकडून चार पलटणी तयार करविल्या.

याच सुमारास महादजीचा सरदार पेरॉन हा कानुंदचा किल्ला हस्तगत करण्यास निघाला. तेव्हां तुकोजीनें इस्माएलबेग यास किल्लयांत असलेल्या नजीबखानाच्या स्त्रीस मदत करण्यास गुप्तपणें उत्तेजन दिलें. कानुंदचा किल्ला हस्तगत झाल्यानंतर होळकर व शिंदे यांचीं सैन्यें राजपुतान्यांत खंडणी गोळा करीत असतां त्यांच्यामध्यें वांटणीसंबंधीं कांहीं तंटा होऊन अजमेरजवळ लखैरी येथें लढाई होऊन तींत तुकोजीच्या सैन्याचा पराजय झाला. ही बातमी तुकोजीस समजतांच त्यानें या गोष्टीचा सूड घेण्याकरितां शिंद्याचें राजधानीचें शहर उज्जेन लुटलें. ता. १२ फेब्रुवारी १७९४ त महादजी पुण्यानजीक वानवडी येथें नवज्वराच्या तापानें मृत्यु पावला. तुकोजीचा प्रतिस्पर्धि गेल्यामुळें त्याचें उत्तर हिंदुस्थानांत प्राबल्य वाढलें. तुकोजीनें डयूडरनेकच्या हाताखालीं चार कवायती पलटणी तयार करविल्या हें वर सांगितलेंच आहे. कवायती पलटणीचा चांगला उपयोग होतो हें त्याच्या आतां चांगलें ध्यानांत आलें. डयूटरनेककडून त्यानें आणखी चार कवायती पलटणी तयार करविल्या. या पलटणींनीं कर्दळाच्या लढायांत चांगली कामगिरी केली. सन १७९५ त पेशवे व निजाम यांच्यामध्यें खर्डें मुक्कामीं मोठी लढाई झाली. तुकोजी हा आपलें कवायती व दुसरें सैन्य घेऊन पेशव्यांतर्फे हजर होता. या लढाईत लष्कराच्या हालचालींबद्दल नानानें तुकोजी व जिवबादादा बक्षी यांनीं सुचविलेली योजनाच पसंत केली. सन १७९५ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत सवाई माधवराव यानें शनिवार वाड्याच्या गच्चीवरून खालीं कारंज्यावर उडी टाकली व तो तिसऱ्या दिवशीं मृत्यु पावला. यावेळीं तुकोजी पुण्यांतच होता. यशोदाबाईच्या मांडीवर दत्तक देण्याची सूचना नानानें पुढें मांडली. त्या सूचनेस तुकोजीनें संमति दिली. पुढें नानानें

महाडहून बाळोबा तात्या व परशुरामभाऊ यांना कैद करून बाजीरावास पेशवाई देण्याचें जें कारस्थान केलें, त्यांत त्याला तुकोजीनें सर्व प्रकारें मदत केली. तुकोजीचें १७ ऑगस्ट १७९७ त देहावसान झालें.

तुकोजीस काशीराव, मल्हारराव, यशवंतराव व विठोजी असे चार पुत्र होते. काशीरावाच्या अंगीं भारदास्तपणा नसून त्याची वागणूक पोरकटपणाची असे. मल्हारराव शूर होता. पण त्याला आपल्या शौर्याचा उपयोग केव्हां, कोठें व कसा करावयाचा याचें बिलकूल ज्ञान नव्हतें. त्यानें सन १७९१-९२ त खुद्द इंदूर संस्थानांत व इंदूर संस्थानच्या शेजारील संस्थानांत बंड केलें. या मल्हाररावाच्या कृत्याबद्दल तुकोजीस फार राग आला होता. त्यानें अहिल्याबाईसहि या मल्हाररावाच्या कृत्याबद्दल लिहिलें होतें.

तुकोजीच्या मृत्यूनंतर या दोघा भावांमध्यें गादीविषयीं भांडण जुंपलें. मल्हाररावानें पेशव्यांचा आश्रय धरला. काशीरावानें शिंद्यांचा कारभारी सर्जेराव घाडगे याची मदत मागितली. होळकर संस्थानांत अनायासें आपला हात शिरकविण्याची वेळ आली आहे असें वाटून घाडग्यानें काशीरावास मदत देण्याविषयीं शिंद्याचें मन वळविलें. त्याप्रमाणें शिंद्यानें मल्हाररावाच्या तळास पुणें येथें वेढा दिला. त्यांत मल्हारराव ठार झाला व त्याचा एक वर्षांचा तान्हा मुलगा खंडेराव हा शिंद्याच्या हातीं लागला. काशीरावाचा एक भाऊ यशवंतराव नागपुरास पळून गेला व विठूजी कोल्हापुरास पळून गेला.

यशवंतराव नागपुरास जातांच भोसल्यांनीं शिंद्याच्या सांगण्यावरून त्यास कैद केलें. तेथें सहा महिनेपावेतों कैद भोगल्यावर त्यानें मोठ्या युक्तीनें आपली सुटका करून घेऊन तो खानदेशांत गेला व एका भिल्ल सरदाराच्या आश्रयास राहिला. थोडेच दिवसांनीं तेथून तो धारेस गेला.

तेथें आनंदराव पवारानें त्याचें उत्तम प्रकारें आदरातिथ्य केलें. यावेळीं धार संस्थानांत रंगराव ओरेकरानें पेंढारी लोक मदतीस घेऊन मोठा बंडावा माजविला. आनंदरावानें हा बंडावा मोडण्यास यशवंतरावास सांगितलें. यशवंतरावानें पवाराचें सैन्य हाताखालीं घेऊन पेंढाऱ्यांचा बंडावा मोडून त्यांच्या मुख्य मुख्य पुढाऱ्यांस ठार करून सर्व पेंढारी संस्थानच्या हद्दींतून हांकून दिले. हा यशवंतराचा पहिला जय. पुढें दौलतराव शिंद्यानें पवारास अशी भीति घातली कीं, जर तूं यशवंतरावास आपल्या राज्यांत ठेवशील तर आम्ही तुझ्या राज्यांतील मुलूख जाळून लुटून उजाड करूं. तेव्हां पवारानें मोठ्या दुःखानें यशवंतरावास धार येथून जाण्यास सांगितलें. नंतर यशवंतरावानें धार संस्थानांतून निघून कांहीं भिल्ल वगैरे लोक जमा करून देपाळपूर लुटलें. नंतर तो होळकराच्या राज्यांत आला व त्यानें असें जाहीर केलें कीं, या राज्याचा वारस खंडेराव (मल्हाररावाचा मुलगा) असून मी त्याच्यातर्फेनें राज्य चालवीत आहें. पुढें होळकराच्या सैन्यांतील सर्व लोक त्यास येऊन मिळाले. शिवाय सारंगपूरचा वजीरहसन आणि हल्लींच्या टोंक संस्थानचा पूर्वज अमीरखान हे त्यास येऊन मिळाले. नंतर त्यानें डयूडरनेकच्या हाताखालील सैन्याशीं कसाराबादेस भयंकर लढाई करून डयूडरनेकचा पराभव केला. तेव्हां डयूडरनेक नामधारी काशीरावास सोडून यशवंतरावास मिळाला. त्यामुळें यशवंतरावाची कीर्ति वाढून होळकराचें सर्व सैन्य त्यास मिळालें. डयूडरनेकच्या सल्ल्यावरून त्यानें आणखी कांहीं युरोपियन लोक आपल्या पदरीं ठेविले आाणि डॉड व प्लमेट ह्यांच्या हाताखालीं त्यानें दोन ब्रिगेडी उभारल्या. पुढें तो महेश्वरास गेला. तेथं त्याच्या हातीं बराच खजिना लागला. त्यांतून त्यानें फौजेचा पगार वांटला. एके दिवशीं तो मौजेनें गोळीबार करीत असतां बंदुकीचा छरा त्याच्या डोळ्यास लागला व त्याचा एक डोळा गेला. सन १७९९ त त्यानें माळव्याकडे कूच केलें. देवास वगैरे संस्थानिकांकडून खंडणी वसूल केली. त्यानें शिंद्याच्या

ताब्यांतील मुलूखहि लुटला. सन १८०१ मध्यें विठोजीनें पुण्यास व त्याच्या आसपास दंगाधोपा माजविल्यामुळें बाजीरावानें त्यास धरून आणून हत्तीच्या पायीं दिलें. इकडे यशवंतरावानें आपला मुलूख लुटून त्याची जाळपोळ केली हें दौलतरावास समजतांच तो पुण्याहून आपल्या राज्यांत आला. त्यानें मेजर जॉर्ज हेसिंग यास यशवंतरावाचा समाचार घेण्यास पाठविलें. यशवंतराव ची व मेजर हेसिंग यांची सन १८०१ च्या जुलै महिन्यांत उज्जैन येथें लढाई झाली. तींत मेजर हेसिंग याचा भयंकर पराभव झाला. यशवंतराव हा खानदेशांत तळोदें तालुक्यांतील कुकुरमुंडें येथें भिल्ल राजास भेटण्यास गेला असतां तेथें त्यास विठूजीच्या वधाची हृदयद्रावक हकीगत समजली. इकडे दौलतरावानें इंदुरावर स्वारी केली. यशवंतरावानें त्याशीं लढाई केली. तींत त्याचा पराभव झाला. नंतर यशवंतराव आपल्या लंका नांवाच्या आवडत्या घोडीवर बसून बरोबर पुष्कळ सैन्य घेऊन पुण्याकडे निघाला. जातां जातां रस्त्यावर त्यानें राजपुताना व खानदेश लुटून, जाळून उजाड करून टाकला. नंतर तो पुण्यास येऊन दाखल झाला. पुण्यास शिंद्याचा सेनापति सदाशिवभाऊ हा त्याशीं लढाईस उभा राहिला. यशवंतरावाचें व त्याचें २५।१०।१८०२ रोजीं भयंकर युद्ध झालें. ह्या युद्धांत यशवंतरावाचा जय झाला. बाजीरावानें हें पाहून पलायन गेलें व तो वसईस जाऊन इंग्लिशांच्या गोटांत शिरला. त्याच सालीं इंग्लिशांशीं बाजीरावानें नामुष्कीचा तह केला. हा तह दौलतराव शिंद्यास बिलकूल आवडला नाहीं. दौलतराव शिंद्यानें यशवंतरावाशीं राजकारण केलें कीं, झाल्या गोष्टी तुम्ही विसरा व आम्हीहि विसरूं. आतां प्रसंग आहे टोपीवाल्यांशीं. ह्या टोपीवाल्यांची जर का सरशी झाली, तर हे टोपीवाले आपणा मराठ्यांचा नाश करून आपलें राज्य स्थापन करतील. यशवंतरावानें मदत देण्याचें कबूल केलें. पुढें शिंदे व इंग्रज यांचें युद्ध सुरू झालें. दौलतरावानें यशवंतराव आपलें अवाढव्य सैन्य घेऊन आपल्या मदतीस येईल म्हणून फार

वाट पाहिली. दिलेल्या वचनाची फिकीर न करतां यशवंतराव मजा पहात स्वस्थ बसला. शिंद्याच्या व इंग्लिशांच्या पुढें ज्या ज्या लढाया झाल्या, त्या सर्वांत त्याचा पराजय झाला. ज्याप्रमाणें त्यानें दौलतराव शिंद्यास मदतीचें वचन दिलें होतें, त्याचप्रमाणें त्यानें नागपूरच्या भोसल्यासहि वचन दिलें होतें. परंतु त्यानें नागपूरच्या भोसल्यासहि मदत दिली नाहीं. पुढें यशवंतरावाची व इंग्लिशांची लढाई सुरू झाली. नंतर त्यानें दौलतरावास आपणास मदत करण्याबद्दल परोपरीनें विनविलें; परंतु दौलतरावहि आतां गंमत पाहात स्वस्थ बसला. त्यानें इंग्रजांशीं लढण्यास प्रारंभ केला. तो स्वतः उत्तम सेनापति असून धाडसी होता. प्रथम तर त्यानें कर्नल मॉनसन याचा पराभव करून त्यास पळवून लावलें. पुढें त्याच्या व इंग्रजांच्या लढाया फत्तेपूर डीग येथें झाल्या; परंतु त्यांत त्याचा भयंकर पराभव झाला. नंतर तो भरतपूरच्या जाटाकडे गेला. त्या दोघांनीं इंग्रजांशीं युद्ध करून इंग्रजांचा पराभव केला. नंतर इंग्रजांनीं भरतपूरच्या जाटास फोडलें. तेव्हां यशवंतराव पंजाबांत रणजितसिंगाकडे गेला. रणजितसिंगानें शिंदे, भोंसले वगैरे मराठे सरदारांना पुनः मराठी साम्राज्यासाठीं एक होऊन इंग्रजांविरुद्ध उभे राहण्यासाठीं पूर्वीप्रमाणें पत्रें लिहिलीं. परंतु यशवंतरावास तीं रणजितसिंगास देण्यास तोंड होतें कोठें ? यशवंतराव पुनः आपल्या राज्यांत आला व आपल्या फौजेची व्यवस्था करूं लागला. जनरल लेक ह्यानें त्याचा सारखा पाठपुरावा केला. अखेर यशवंतराव हा जनरल लेक ह्याच्या स्वाधीन झाला. इंग्रजांनीं होळकरांचा कांहीं मुलूख घेऊन बाकीचें राज्य त्याच्या स्वाधीन केलें. राज्यावर आल्यावर यशवंतरावानें सैन्याची सुधारणा केली. सैन्यांतील निरुपयोगी म्हणून कांहीं फौज काढून टाकली. काढून टाकलेल्या फौजेनें खंडेरावास पुढें करून बंड केलें. तें बंड यशवंतरावानें मोडून टाकलें. परंतु त्यानें ११ वर्षें वयाचे खंडेराव, काशीराव व त्याची गरोदर बायको यांस विषप्रयोग करून मारून टाकलें. पुढें त्यानें युद्धसामुग्रीची तयारी जारीनें चालविली.

तो स्वतः तोफा ओतवीत असे. यावेळीं अति श्रमामुळें त्याला दारूचें व्यसन जडलें. त्यांव त्याच्या तापट स्वभावामुळें त्याचा बुद्धिभ्रंश होत होत सन १८०८ त त्यास पुरें वेड लागलें. या वेडावर पुष्कळ उपचार झाले; परंतु कांहीं उपयोग न होतां अखेर बंबुरा गांवीं २० आक्टोबर १८११ इसवी रोजीं त्याचा अंत झाला.

ग्रांट डफनें प्रत्यक्ष पाहून यशवंतरावाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें दिलें आहे. "बांधा मध्यम, परंतु बळकट व चपळ. एका डोळ्यानें अंध, परंतु चेहरा पाणीदार. विलक्षण हिंमतवान् व धाडशी. कसल्याहि पराजयानें धैर्य खचूं न देणारा. विद्वान्, मराठी व फारशी वाचणारा व लिहिणारा. विनोदी, उधळ्या, क्रूर, निर्दय व जुलमी."

तुळशीबाई व मल्हारराव

यशवंतराव होळकरास दोन स्त्रिया होत्या. एक केसरीबाई व दुसरी तुळशीबाई. केसरीबाईस मल्हारराव नांवाचा एक मुलगा होता. तुळशीबाई ही यशवंतराव होळकराची एक आवडती स्त्री असून यशवंतरावाचें वेड वाढून सन १८०८ सालीं जेव्हां त्याला अटकेंत ठेवण्याची पाळी आली, तेव्हां रामपुरा मुक्कामीं असें ठरलें कीं, अमीरखान पेंढारी यानें तुळशीबाईचें नांव पुढें करून राज्याचा सर्व कारभार पहात जावा. तुळशीबाई ही फार सुंदर, शिकलेली, हुषार, रागीट व दुष्ट स्वभावाची होती. दुसऱ्यास मोह पाडण्याचा गुण तिच्या अंगीं विशेष होता. यशवंतराव २० आक्टोबर १८११ त मरण पावल्यावर हिनें मल्हाररावाच्या नांवानें उघड राज्यकारभार चालविला. तुळशीबाई राज्यकारभार पाहूं लागल्यापासून सरकारसारा वसूल होईना; संस्थानचा खर्चहि भागवितां येईना; सैन्यास पगार वेळच्यावेळीं न मिळाल्यामुळें सैन्य कह्यांत राहीना.

राज्यांत सर्वत्र घोंटाळे होऊन फौजेंत बखेडे माजले. ह्या सुमारास पुढील गोष्ट घडली. फौजेंत धर्मांकुंवर म्हणून एक अहीर सरदार होता. त्यानें मल्हारराव व तुळशी यांना मारून सत्ता बळकावण्याचा कट केला व त्यांना पकडून कैद केलें. अमीरखानास हें समजतांच तो धांवत महेश्वरीं आला. त्यानें तुळशीबाई व मल्हारराव यांस मुक्त करून अहिरास पकडून फांशीं दिलें. तरी राज्यांतील अंदाधुंदी कमी होईना. बाईच्या दुष्ट स्वभावामुळें तिच्या लोभांतले व जवळचे लोकहि तिचा तिट-कारा करूं लागले. आपापसांतच लूट व मारामाऱ्या होऊं लागल्या. शेती ओसाड पडली. खजिन्यांत पैसा नसल्यामुळें निरनिराळ्या व्यक्तींच्या हातां-खालीं फौजा देऊन पैसा उकळण्याकरितां रवाना करण्यांत येऊं लागलें. होळकर राज्यांतील अंदाधुंदीचा परिणाम शेजारच्या संस्थानांस जाणवूं लागला. महमदखान बंगष ह्याच्या हाताखालचे लोक बंडखोर बनून ते होळकराच्या राज्यांत लुटालूट करूं लागले. होळकराच्या राज्यांत आतां दोन तट पडले होते—एक मराठ्यांचा व दुसरा पठाणांचा. ह्या दोन्ही तटांतील लोक एक-मेकांविरुद्ध कारस्थानें करण्यांत गुंग झाले होते. दरबारांत खून, फांशी व लांचलुचपत आणि बाहेर लुटालूट, जाळपोळ व रक्तपात. अमीरखानानें व शिंद्यानें होळकर राज्यांतील हा गोंधळ नाहींसा करण्याचा कांहीं प्रयत्न केला; पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. सन १८१७ त रावबाजीनें मल्हाररावास आपल्या मदतीस बोलाविलें. मल्हाररावानें चोहोंकडे पांगलेली आपली फौज एकत्र केली. ती फौज कूच करून महेश्वरीं आली. परंतु मालकमनें मल्हाररावास पेशव्याकडे न जाण्याबद्दल कळविलें. मल्हारराव होळकरानें रावबाजीच्या मदतीस जाणें तहकूब केलें. होळकरी रयत व होळकरी सैन्य तुळसाबाईवर फारच काहून गेलें. मल्हारराव व तुळसाबाई हीं तराणें गांवीं मुक्कामास असतां तुळसाबाईच्या तंबूंतून मल्हाररावास काढून नेलें व तुळसाबाईचा सन १८१८ च्या जून

महिन्याच्या १८ तारखेस वध करून तिचें प्रेत क्षिप्रा नदींत फेकून दिलें. तिच्याबद्दल फारसें कोणाला वाईट वाटलें नाहीं. तुळसाबाईच्या वधानंतर सुमारें दोन तीन महिन्यांनीं इंदूर हें होळकरसरकारचें राजधानीचें शहर झालें. सन १७१५ त इंदूर हें एक लहानसें खेडेगांव होतें. ह्या खेड्यांत येथून सोळा मैल असलेल्या कांपेल ह्या खेड्यांतून कांहीं जमीनदार लोक आले. ते येण्याचें कारण मराठे सरदार दख्खनहून उत्तरेकडे जातांना येथें उतरत. त्या कांपेल खेडयांतील जमीनदार लोकांचा व्यापार ह्या मराठे सरदारांमुळें चांगला चाले. सन १७४१ त त्या व्यापाऱ्यांनीं त्या खेडेगांवीं इंद्रेश्वर नांवाचें एक देवालय बांधलें. इंद्रेश्वर ह्या नांवामुळें त्या गांवास इंदूर हें नांव पडलें. तुळसाबाईच्या वधानंतर कारभारी मंडळींनीं होळकर राज्यांतील सर्व बेबंदशाही नाहींशी केली. होळकर राज्यांतील शेती, व्यापार, उद्योगधंदे भरभराटीस आले. सन १८२६ त तात्या जोग हे राज्यकारभाराचे आधारस्तंभ कारभारी मयत झाले. त्यामुळें संस्थानचें बरेंच नुकसान झालें. महाराज मल्हारराव सन १८३३ च्या आक्टोबरच्या २७ तारखेस कैलासवासी झाले.

हरिहरराव हा १८३४ च्या एप्रीलच्या १७ तारखेस गादीवर बसला. महाराज अशक्त असल्यामुळें राज्यकारभाराची दगदग त्याच्यानें होईना. राज्यांत घोंटाळे माजले. महाराजांचा जांवई रामभाऊ फणसे हा राज्यकारभार पाहूं लागला. राज्यकारभार चालविण्याचें ज्ञान त्याच्या अंगीं नव्हतें, म्हणून नारायणराव पळशीकर ह्यास दिवाण नेमलें. तोहि लौकरच मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा रामराव, वय अजमासें वर्षें १५, यास त्याच्या जागीं नेमलें. बोलूनचालून तो पोर. तो का दिवाणगिरीचें काम करील ? त्याच्यानें दिवाणगिरीचें काम होईना, म्हणून पुनः रामभाऊ फणसे ह्यास दिवाण नेमलें. ता. २ जुलै १८४१ त हरिहररावानें जोशी खेडा येथील जमीनदार बापूजी होळकर याचा ११ वर्षांचा मुलगा खंडेराव यास दत्तक घेतलें. ता. १६ आक्टोबर सन १८४३ त हरिहरराव स्वर्गवासी झाले.

हरिहररावांच्या मृत्यूनंतर १३ नोव्हेंबर १८४३ त खंडेराव हा गादीवर बसला. ह्यानें पुरते चार महिनेसुद्धां राज्य केलें नाहीं, तोंच कालानें त्याच्यावर झडप घातली.

दुसरे तुकोजीरावमहाराज होळकर

(कारकीर्द—सन १८४४ ते १८८६ पावेतों)

खंडेरावाच्यामागें राज्याचा खरा वारस कोणीच उरला नव्हता. पुढें सर रॉबर्ट हॅमिल्टन या रेसिडेंटाच्या मदतीनें मासाहेब केसरीबाई यांनीं भाऊ होळकराच्या दोघा पुत्रांपैकीं धाकट्या तुकोजीरावास पसंत करून १८४४ च्या जूनच्या २७ तारखेस गादीवर बसविलें. तुकोजीराव वयांत आले नव्हते, म्हणून राज्यकारभार रीजन्सीमार्फत चालत असे. तुकोजीरावांस जसजसें शिक्षण मिळत चाललें, तसतसा त्यांच्या बुद्धीचा विकास होऊं लागला. अल्प काळांतच त्यांनीं राज्यपद्धतीची चांगली माहिती करून घेतली. त्यांची ज्या त्या कामीं परम जिज्ञासा पाहून लोकांनीं अगोदरच अंदाज केला होता कीं, हे मोठेपणीं उत्तम राजे म्हणून म्हणवून घेतील. पुढें १८५१–५२ सालीं महाराजांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत व १८५३ त महाराष्ट्र देशांत अशीं दोन पर्यटणें केलीं. त्यांनीं निरनिराळ्या देशांतील रीतीरिवाज व भिन्नभिन्न राज्यपद्धति यांची चांगली माहिती मिळविली. या सुमारास महाराजांचें वय राज्यकारभार स्वतः पाहूं लागण्यासारखें झालें असल्यामुळें १८५२ च्या मार्च महिन्याच्या ८ व्या तारखेस सर रॉबर्ट हॅमिल्टन यांनीं त्यांच्याकडे राज्यकारभार सोंपविला. १८५७ सालच्या बंडाच्या वेळीं महाराजांवर बरेंच कड्याळ आलें होतें; परंतु लॉर्ड एल्फिन्स्टन व लॉर्ड कॅनिंग या दोघा उदार पुरुषांनीं त्यांस दोषविमुक्त ठरविल्यामुळें त्यांजवर आलेलें विघ्न टळलें. महाराजांस १८७७ च्या दिल्ली दरबारच्या वेळीं जी. सी. एस्. आय. हा बहुमानाचा किताब इंग्रज सरकारनें दिला. तुकोजीराव यांस जातीनें राज्यकारभार पाहण्याची फार हौस

असे. स. १८७२ पर्यंत तर त्यांनीं स्वतःच्या हिंमतीनें राज्यकारभार चालविला. परंतु पुढें त्यांसच मदतनीस हवासा वाटूं लागला. तेव्हां त्यांनीं राजा सर टी. माधवराव यांस आणवून त्यांस दिवाणगिरीचीं वस्त्रें दिलीं. आपल्या अमदानींत सर टी. माधवराव यांनीं इंदूर संस्थानांत बऱ्याच सुधारणा केल्या; परंतु पुढें कांहीं कारणानें महाराजांचें व त्यांचें पटेना. तेव्हां महाराजांनीं १८७५ च्या मे महिन्यांत आर. रघुनाथराव यांस दिवाण नेमलें. यांनींहि या संस्थानाकरितां बऱ्याच चांगल्या गोष्टी केल्या. पुढें यांचेंहि महाराजांशीं पटेना. स. १८७९ त त्यांनींहि आपल्या जागेचा राजीनामा दिला. १८७९ पासून १८८४ च्या जूनपावेतों बक्षी सुभानसिंग हे उगीच नामधारी दिवाण होते. महाराजांनीं रा. ब. नाना मोरोजी यांस आपलें दिवाण केलें. आतां दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी ह्यांजविषयीं थोडीशी हकीगत सांगतों. हे दिवाण उद्योगी, पाणिदार व तेजस्वी होते. ते प्रातःकाळीं ६ ते ९ पावेतों दिवाणी व मुलकी कामाची सुनावणी महाराजसाहेबांकडे करीत असत. बरोबर ११ वाजतां दिवाणसाहेबांची कचेरी मोती बंगल्यांत भरत असे. या ठिकाणीं अर्जदार लोक आपले अर्ज दिवाणसाहेबांकडे दाखल करीत असत. अर्जदारांच्या न्याय मागण्याची दाद रा. ब. नाना मोरोजी घेत असत. नंतर पोलिटिकल एजंटाच्या इंग्रजी पत्रव्यवहाराचीं उत्तरें लिहिणें वगैरे काम होत असे. इंदूरचे सरदार श्रीमंत बुळेसाहेब यांची जागा महाराजांच्या मर्जीतल्या वामनराव डावरे नांवाच्या मनुष्यानें बळकाविली. श्रीमंत सरदार बुळे यांनीं वामनराव डावरे यांजवर दिवाणी दावे लाविले; परंतु दोन्हीहि दिवाणी कोर्टांत श्रीमंत सरदार बुळेसाहेब यांच्या विरुद्ध निकाल झाला. नंतर श्रीमंत सरदार बुळेसाहेब यांनीं दिवाणाकडे अपील केलें. दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी ह्यांनीं श्रीमंत सरदार बुळेसाहेब यांच्या खटल्याचे कागद बारकाईनें तपासले व बुळेसाहेबांतर्फें योग्य न्याय केला. याच नमुन्याचा एक खटला अफूच्या चोरीच्या-

बाबत इंदूरच्या एका लक्षाधीश मारवाड्यावर होऊन त्यास खालच्या कोर्टानें शिक्षा दिली होती. त्यानेंहि दिवाणाकडे अपील केलें होतें. दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी ह्यांनीं त्याच्या खटल्याचे कागद बारकाईनें तपासले. त्यांत मारवाडी निर्दोषी आहे असें त्यांस आढळून आल्यामुळें मारवाड्यास सोडून देण्यांत आलें.

इंदूरच्या पोलिटिकल एजंटांनीं इंदूर संस्थानांत शिसें फार आणिलें. तें कशाकरितां आणिलें म्हणून महाराजांस विचारणा केली. दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी यांनीं राज्यांतील तलाव, सडकांचे पूल, सरकारी कचेऱ्या व राजवाडे वगैरेकरितां शिसें आणिलें व त्याचा उपयोग कसा केला तीं ठिकाणें दाखविलीं व साहेबबहादुरांचा संशय दूर केला.

इंग्रजी राज्यांतील बहुतेक चांगल्या गोष्टी महाराजांनीं आपल्या संस्थानांत घेतल्या आहेत. खुद्द इंदुरास आगगाडी आणिली. पोस्ट ऑफिसें, दिवाणी व फौजदारी कोर्टें, ४२ हजार रुपये उत्पन्नाची म्युनिसिपालिटी, छापखाना, दोन टोलेजंग गिरण्या वगैरे अनेक उपयुक्त कामें महाराजांनीं आपल्या प्रजेच्या कल्याणार्थ स्थापन केलीं. संस्थानचें उत्पन्नहि महाराजांनीं बरेंच वाढवून तें ५० लाखांवर आणलें होतें. तसेंच पब्लिक वर्क्स खातें, जंगलखातें, विद्याखातें, वैद्यखातें वगैरे उपयुक्त खातीं आपल्या राज्यांत स्थापन केलीं. महाराज राजकारणीं अतिशय दक्ष असत. महाराज जातीनें चतूर, धूर्त, दूरदर्शी, हिशोबी, चौकसनीस व खरे मुत्सद्दी होते. स्वतः विद्यासंपन्न असल्यामुळें महाराजांस विद्याप्रसाराची फार हौस असे. त्यांची बहुश्रुतता तर इतकी असे कीं, जर एखादा गृहस्थ घटकाभर त्यांजपाशीं बसला, तर त्यास अवगत नाहींत अशा बऱ्याच गोष्टींचा लाभ खुद्द महाराजांपासून त्यास होई. त्यांस हरएक विषयांचें थोडें फार ज्ञान होतेंच. भाषाहि बऱ्याच येत असल्यामुळें कोणी कोठून जरी आला तरी त्याशीं ते संभा-

षण करीत. त्यांचा सर्वांत मोठा गुण म्हटला म्हणजे त्यांच्यांत स्वदेशाभिमान पूर्णपणें जागृत होता. आपले आचारविचार, पूर्वींच्या आख्यायिका व जुन्या पिढीचे लोक यांना ते फार मान देत असत. तथापि सर्वच जुनें तें चांगलें असें म्हणणारांतहि ते मोडत नसत. इंग्रजी विद्येचें जरी त्यांनीं अध्ययन केलें होतें, तरी त्यांनीं देशरिवाज म्हणून कधींच सोडला नाहीं. दरबारास बूट-स्टॉकिंग्ज घालून ते कधींच जात नसत. साधा जोडा, अंगरखा, व मराठेशाही पागोटें हा काय तो त्या वेळचा त्यांचा पोषाख. महाराजांची इंग्रज सरकारच्या ठिकाणीं मोठी निष्ठा असे. परंतु ही निष्ठा त्यांनीं इतर राजांप्रमाणें हांजी, हांजी करून ठेविली नव्हती. कांकीं, त्यांस तिच्यापायीं स्वतःचें स्वातंत्र्य, आपले व प्रजेचे हक्क, स्वतःचा मान इत्यादि व्यक्तित्व गमाविलेंच पाहिजे असें वाटत नसे. सन १८६१-६६ पर्यंत इंग्रज सरकार व होळकर यांच्या प्रांतांपैकीं कांहीं प्रांतांची अदलाबदल होऊन होळकरांचे प्रांत कांहींसे एकत्रित झाले.

श्रीमंत सरकार तुकोजीराव महाराज हे मधुमेहाच्या दुखण्यानें अंथरुणावर पडून राहिले. तेव्हां त्यांनीं आपला वडील पुत्र शिवाजीराव उर्फ बाळासाहेब यांच्याकडे राज्यकारभार सोंपविला. हे त्यावेळीं ऐन उमेदींत होते. एक वेळ तीन कामगारांवर बाळासाहेबांची गैरमर्जी झाली. बाळासाहेबांनीं दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी ह्यांस निरोप पाठविला कीं, ह्या कामगारांपैकीं एकास अजीबात कामावरून दूर करावा. बाकी दोघांच्या इंदूर शहरांतून दूर दूर बदल्या कराव्यात. दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी ह्यांनीं होळकर गादीच्या भावी मालकास जबाब पाठविला कीं, निरपराधी मनुष्यास शिक्षा करणें ही गोष्ट आमच्या हातून होणार नाहीं.

एकंदरींत पाहतां तुकोजीरावांसारखें नृपरत्न फारच दुर्मिळ. आपल्या दोन चिरंजीवांपैकीं वडील चिरंजीव श्री. शिवाजीराव उर्फ बाळासाहेब यांस महाराजांनीं स्वतःच आपली अत्यवस्था झालेली पाहून कारभार

चालविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं कारभार चालविला. महाराज दुसरे तुकोजिराव ह्यांनीं आपली कारकीर्द अनेक गोष्टींनीं चिरस्मरणीय करून ते १८८६ च्या जूनच्या १७ तारखेस वारले.

शिवाजीराव उर्फ बाळासाहेब होळकर

(कारकीर्द—सन १८८६ ते १९०३ पावेतों)

दुसरे सर तुकोजिरावमहाराज यांचे ज्येष्ठ पुत्र शिवाजीराव उर्फ बाळासाहेब यांच्या पोरकट वागणुकीनें पोलिटिकल एजंट सर लिपेल ग्रीफीनसाहेब यांस पेंच पडला कीं, यांस गादी द्यावी किंवा नाहीं. अखेर सर लिपेल ग्रीफीन यांनीं बाळासाहेब यांस गादिवर बसविण्याबद्दल हिंदुस्थानसरकारकडे शिफारस केली. त्याप्रमाणें बाळासाहेब यांस गादी मिळाली. बाळासाहेब गादीवर बसतांच त्यांनीं पोरकटपणा करण्यास सुरवात केली. हायकोर्टाचे न्यायाधीश रा. ब. गरूड, लष्करी खात्याचे मुख्य अधिकारी बापुसाहेब रेशिमवाले वगैरे शेलक्या माणसांनीं आपलें बहुत आयुष्य इंदूर सरकारच्या नौकरींत घालविलें होतें, त्यांस एकदम बाळासाहेबांनीं बडतर्फ केलें. त्याचप्रमाणें एके दिवशीं श्रीमंत बाळासाहेब महाराजांनीं प्रसंगास योग्य असा दरबार भरवून पांच हजार रुपये व दिवाणास योग्य पोषाख नजर करून दिवाण रा. ब. नाना मोरोजी यांस घरीं बसविलें.

सन १८९९ त इंदूर दरबारीं स्वतंत्र रेसिडेंट नेमण्यांत आला. सन १९०२ त संस्थानांतील होळकरी नाणें बंद होऊन ब्रिटिशांचें नाणें सुरू झालें. सन १९०३ च्या जानेवारीच्या ३१ व्या तारखेस श्रीमंत सवाई तुकोजीरावमहाराज ह्यांस गादीवर बसवून ते बडवाई येथें राहण्यास गेले. तेथेंच ते १९१० सालीं मरण पावले.

सर सवाई तुकोजीरावमहाराज

(कारकीर्द—सन १९०३ ते १९२७ पावेतों)

इंग्रज सरकारनें सन १९११ च्या नोवेंबरच्या ६ व्या तारखेस श्रीमंत सवाई तुकोजीरावमहाराज यांच्या स्वाधीन इंदुर संस्थानचा राज्यकारभार सोंपविला. दुसऱ्या तुकोजिराव महाराजांप्रमाणें ह्यांस जातीनें राज्यकारभार पाहण्याची फार हौस असे. इंग्रज सरकारनें ह्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था फार चांगली ठेवली होती. ह्यांस उच्च शिक्षण दिलें गेलें असून त्यांची इंग्लिश भाषेमध्यें चांगली प्रगति झाली आहे. ह्या महाराजांची कारकीर्द किती उत्तम झाली हें इंदूर संस्थानचे फायनॅन्शियल मिनिस्टर रावसाहेब रहाळकर ह्यांनीं सन १९११ पासून ते १९२० अखेर जो इंदूर संस्थानच्या राज्यकारभाराचा अहवाल प्रसिद्ध केला आहे, त्यावरून दिसून येईल. त्या रिपोर्टाचा महत्वाचा भाग आम्ही सारांशरूपानें याखालीं देतों.

शेतकी—१९११ पासून दहा वर्षांत ३,५७,००० एकर जमीन नवीन लागवडीस आली. त्याच्या योगानें ५,००,६७१ रु. जमीनबाबींत वाढ झाली आहे. सन १९२० सालीं संस्थानांत बिहिरींनीं भिजणारी जमीन ४९ हजार एकर व तळीं व पाटबंधारे यांनीं भिजणारी जमीन पांच हजार एकर होती. १९२० मध्यें संस्थानांत २१,३४४ बिहिरी व ५३८ तळीं होतीं. १९०५-०६ त जमीनमहसूल ३३,५२,४९४ रु. होता. परंतु आतां त्यांत शेंकडा ३३ नें वाढ झाली आहे.

परस्परसाह्यकारी संस्था—संस्थानांत २०१ संयुक्त पतपेढ्या आहेत. त्यांत १८० शेतकरी लोकांच्या, २ नागरीक लोकांच्या, १७ कोष्टी लोकांच्या अशी पतपेढ्यांची विल्हेवारी आहे. चार मध्यबर्ती ब्यांका आहेत. शेतकरी पेढ्या मध्यवर्ती ब्यांकांतून ९ टक्के व्याजानें कर्ज आणतात व ते

शेतकऱ्यांना १२ ते १५ टक्के व्याजानें मिळतें. या पतपेढ्यांच्या योगानें उंसाची शेती करण्याची पात्रता शेतकरी लोकांच्या अंगीं आली आहे.

उद्योगधंदेः—१९२० सालीं १३५ कारखाने होते. ५७ कापूस पिंजण्याचे कारखाने, १३ कापसाचे गठ्ठे दाबण्याचे कारखाने आणि १५ लांकडी हातदाबाचे कारखाने अशी कारखान्यांची विल्हेवारी आहे. माळवा युनायटेड मिल्स, हुकुमचंद मिल्स आणि स्टेट मिल्स या कारखान्यांतून इतर कारखान्यांपेक्षां अधिक माल बाहेर पडला. कापसाव्यतिरिक्त संस्थानचे ५, जॉइंट स्टॉक कंपन्यांचे ६ व बाकीचे इतर कारखाने खाजगी लोकांचे आहेत.

शिक्षण, वाचनालयें आणि छापखानेः—१९२० त संस्थानांत १८६ मुलांच्या शाळा होत्या. त्या शाळांवर ७०० शिक्षकांची नेमणूक झाली होती. सर्व शाळांत मिळून १७॥ हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. मुलींच्या शाळा २७ असून त्यांत ८३ शिक्षक व २,००० विद्यार्थिनी होत्या. १९१९ त इंदूर शहरांत १६ मोफत वाचनालयें व पुस्तकालयें होतीं. १९२० सालीं पुढील वृत्तपत्रें संस्थानांत प्रसिद्ध होत असत—१ होळकर-सरकार ग्याझेट, २ होळकर स्टेट पोलीस ग्याझेट, ३ होळकर कॉलेज म्यागेझिन, ४ मल्हारीमार्तंडविजय.

पोस्ट ऑफिसेंः—१९२० सालीं ८२ पोस्ट ऑफिसें व १२ संयुक्त ऑफिसें होतीं. दर १०१ चौरस मैलास एक पोस्ट ऑफिस आहे.

आरोग्यः—१९२० सालीं इंदूर संस्थानांत ५० वैद्यकीय संस्था होत्या. त्यांत ४ आयुर्वेदिक दवाखाने होते. संस्थानचें एकंदर आरोग्य उत्तम प्रकारचें आहे असें खानेसुमारीच्या वेळीं झालेल्या चौकशींत आढळून आलें. कारागिरांचें आरोग्य उत्कृष्ट होतें.

सामाजिकः—१९१८ सालीं संस्थानांत बालविवाहप्रतिबंधाचा कायदा पास करण्यांत आला.

श्रीमंत सर सवाई तुकोजीराव महाराज यांनीं श्रीमंत सवाई यशवंतराव-महाराज यांचें लग्न मोठ्या थाटानें केलें. वधु कागलकर घाडगे या कुलीन मराठे घराण्यांतली केली. लग्नास इंदूर संस्थानांतील व संस्थानाबाहेरील पुष्कळ युरोपियन व एतद्देशीय श्रीमान् लोक आले होते. लग्न इतकें बहारीचें झालें कीं, असें थाटाचें लग्न इंदुरास तरी गेल्या पन्नास वर्षांत झालें नाहीं असें म्हणतात. लग्नांत गोरगरिबांस पुष्कळ अन्नदान केलें व भटा-भिक्षुकांस दानधर्महि पुष्कळ केला. ईश्वर श्रीमंत सवाई यशवंतरावमहाराज व त्यांच्या राणी यांना पुष्कळ वर्षें राज्याचा उपभोग व पुष्कळ आयुष्य देवो हीच आमची त्यास विनंति आहे.

सन १९२७ सालीं श्रीमंत सवाई तुकोजीरावमहाराज ह्यांनीं आपली गादी सोडली.

सवाई यशवंतरावमहाराज

(सन १९२७ पासून सुरू.)

सांप्रत श्रीमंत सवाई यशवंतरावमहाराज हे गादीवर आहेत. महाराज अज्ञान असल्यामुळें कौन्सिलमार्फत राज्यकारभार चालला आहे. नामदार दिवाण बापनासाहेब हे कौन्सिलचे अध्यक्ष आहेत.

देवी श्रीमती अहिल्याबाई होळकर यांच्यासंबंधानें जास्त माहिती.

टॅरेन्सनामक इंग्रज ग्रंथकारानें अहिल्याबाईची तुलना रशियाची राणी कराथराईन, इंग्लंडची राणी इलिझाबेथ आणि डेन्मार्कची राणी मार्गारेट ह्यांच्याशीं करून देवी अहिल्याबाई त्यांच्याहिपेक्षां अनेक सद्गुणांनीं श्रेष्ठ होती, असें प्रांजळपणें कबूल केलें आहे.

दुसऱ्या एका इंग्रज ग्रंथकारानें ह्या साध्वीविषयीं असें म्हटलें आहे– "सर्व जनांस सन्मार्ग दाखविण्याकरितां, त्यांना सुख देण्याकरितां आणि त्यांच्यावर अधिकार चालविण्याकरितां निर्माण झालेली ही सर्वगुणसंपन्न अशी स्त्री परमेश्वराची एक अपूर्व कृति होती. तिची कांति तेजस्वी असून सुशांत अशी होती; किंबहुना ती एक तेजोमयी देवताच होती."

आणखी पुढें सदर ग्रंथकार देवी अहिल्याबाईविषयीं म्हणतो:—

ही लोकोत्तर स्त्री आपली अपूर्व धर्मशीलता, उदात्त सुशीलता, निःस्सीम कर्तव्यदक्षता, विलक्षण कार्यक्षमता, अद्भुत तेजस्विता आणि प्रशंसनीय उद्यमशीलता इत्यादि सद्गुणांच्या योगानें हिंदुस्थानांतील पुण्यश्लोक व महाप्रतापी अशा कोणत्याहि नृपवर्यांच्या मालिकेंत अथवा कोणत्याहि राष्ट्रांतील स्त्रीजातीच्या अत्यंत तेजस्वी अशा रत्नावलींत विराजमान होण्यासारखीं आहे.

(रा. ब. द० ब० पारसनीस कृत "महाराणी बायजाबाईसाहेब शिंदे ह्यांच्या चरित्राची प्रस्तावना).

शिर्के घराणें

वेद–यजुर्वेद. गोत्र–अत्रि

फार प्राचीन काळापासून शिर्क्यांच्या ताब्यांत कोंकण प्रांत होता. कोंकण प्रांत जिंकण्याविषयीं बहामनी राजांनीं भगीरथ प्रयत्न केले. परंतु शिर्क्यानें त्यांचा कोंकणांत प्रवेश होऊं दिला नाहीं. दुर्गादेवीच्या दुष्काळानंतर म्हणजे १४०८ पासून पुढें पुष्कळ वर्षेंपर्यंत कृष्णा नदी व गोदावरी नदी ह्यांच्यामधील मुलूख ओसाड पडला होता. हा मुलूख अहमदशहा वली व बहामनी यांच्या कबजांत होता. त्या प्रांतांतील सर्व डोंगरी किल्ले मराठे सरदारांनीं मुसलमानांपासून हिसकावून घेऊन आपल्या कबजांत घेतले. शिवाय रयतेपासून करभारहि घेण्याचा सारखा सपाटा चालविला. तेव्हां सुलतान अहमदशहा वली बहामनी ह्यानें इ. स. १४२९ सालीं सरदार मलिक उत्तुजार ह्याच्याजवळ पुष्कळ सैन्य व दादो नरसो काळे ह्या हुशार ब्राह्मणास बरोबर देऊन वरील मराठे सरदारांचीं बंडें मोडण्यास पाठविलें. सरदार मलिक उत्तुजार ह्यानें त्या सरदारांचीं बंडें मोडून त्यांस हांकून देऊन तो प्रदेश त्यानें जिंकला. त्यानें कोंकणांत जाऊन शिर्क्यांस जिंकण्याचा भगीरथ प्रयत्न केला. परंतु शिर्क्यानें त्यास दाद दिली नाहीं.

बहामनीचा पुत्र अहमदशहा वली व बहामनी राज्यांतील आठवा सुलतान हा अहमदाबाद बेदर येथें इ. स. १४३५ सालीं फेब्रुवारी महिन्यांत तक्तावर बसला. कोंकणपट्टी जिंकण्यासाठीं शहानें दिलावरखानाच्या हाताखालीं मोठें सैन्य रवाना केलें. त्यानें रायरी व सोनखेड येथील हिंदु राजांस जिंकलें. दिलावरखानानें सोनखेडच्या राजाच्या राजस्त्रियांवर हल्ला करून त्याची सुंदर कन्या पळवून आणून शहास नजर केली. शहानें तीस

पेरीचर (स्वर्गाची रंभा) असें नांव दिलें. तिच्यावर शहाची अत्यंत मर्जी बसली. पुढें शहानें सन १४५३ त मेमूनउल्ला दक्षिणी यास समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्व किल्ले ताब्यांत घेण्याविषयीं हुकूम केला. शिवाय शहानें मलीक उत्तुजाराबरोबर त्याची फौज, एकंदर सात हजार दक्षिणी पायदळें व तीन हजार अरबी सैन्य देऊन मेमूनउल्ला दक्षिणी याजबरोबर रवाना केलें. तुजारनें चाकणास आपलें मुख्य ठाणें केलें. जुन्नर शहराजवळचा शिवनेरी किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला. तेथून निरनिराळ्या वेळीं आपल्या सैन्याच्या निरनिराळ्या तुकड्या कोंकणांत पाठवून त्या ठिकाणच्या पुष्कळ राजांस जिंकलें. तुजारनें स्वतः एका मोठ्या सैन्याचें आधिपत्य स्वीकारून शिरक्यावर अचानक छापा घालून त्याचें राज्य जिंकलें व त्यास पकडून आपल्या कबजांत मोठ्या कडेकोट बंदोबस्तानें ठेवलें. तुजारानें शिर्क्यास असा आग्रह केला कीं, तूं इस्लामी धर्माचा स्वीकार कर. जर तूं इस्लामी धर्माचा स्वीकार करणार नाहींस, तर आम्ही तुजला ठार करूं. तेव्हां त्या धूर्त शिर्क्यानें अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं पुढीलप्रमाणें युक्ति लढवून आलेल्या संकटाचा परिहार करून स्वतःचा बचाव केला. कोंकणांत खेळणा म्हणून एक परगणा आहे. हा खेळणा परगणा अति अवघड असा पहाडी मुलूख आहे. त्यांतल्या त्यांत त्या पहाडी प्रदेशांत अति अवघड ठिकाणीं विशाळगड नांवाचा किल्ला आहे. शंकरराय नांवाचा एक हिंदु राजा ह्या खेळणा प्रांतावर राज्य करीत असे. शिर्क्यानें तुजारास अशी मसलत दिली कीं, आपण दोघे मिळून ह्या शंकररायास प्रथम जिंकू व शंकरराय व मी असे दोघेहि इस्लामी धर्माचा स्वीकार करूं. खेळणा परगण्यांत जाणें फार अवघड आहे. तेथें माझ्या फौजेचा निभाव लागेल किंवा नाहीं अशी शंका तुजारनें प्रदर्शित केली; पण तें काम आपण पत्करतों असें शिर्क्यानें त्यास अभिवचन दिलें व अखेर तुजार त्या गोष्टीस कबूल झाला. ह्यावेळीं शिर्क्याच्या प्रालब्धानें एक अनुकूल गोष्ट घडून आली. तुजार हा मूळचा परदेशी व्यापारी होता. दक्षिणचे सर्व मुसलमान

लोक मूळचे इराणी व तुर्की होते. इकडे आल्यावर ते येथें स्थाईक होऊन त्यांची लोकसंख्याहि बरीच वाढली. शिवाय हबशी लोकांनीं ह्या देशांत बसाहत केली होती तेहि त्यांच्या पक्षास जाऊन मिळाले होते; परंतु या वरील लोकांशिवाय दुसऱ्या देशांतील मुसलमान लोकांनीं ह्या देशांत बसाहत केली होती. इतिहासकारांनीं ह्या लोकांस मोंगल अशी संज्ञा दिलेली असून त्यांत बहुतेक सय्यद लोक होते. ते व्यापाराच्या उद्देशानें इकडे आले होते. ह्या सय्यद लोकांचें व वर सांगितलेल्या दक्षिणच्या मुसलमानांचें वांकडें असे.

आजपर्यंत अनेक मोहिमांत तुजार ह्यानें दक्षिणी व हबशी यांची मदत घेतली नव्हती. प्रस्तुत प्रसंग जाणून तुजार ह्यानें दक्षिणी व हबशी यांची मदत घेतली व त्यांस आंजारून गोंजारून खेळणा प्रांताच्या पायथ्यापर्यंत आणलें; परंतु वरील लोकांनीं ह्यावेळीं खेळण्याच्या अवघड प्रदेशांत शिरण्याचें नाकारलें व ते आपल्या फौजांसह तुजारास सोडून मागें राहिले.

शिर्क्यानें तुजार ह्यास अत्यंत अवघड जंगली प्रदेशांतून खेळणा प्रदेशाच्या अगदीं निबिड अरण्यांत आणलें. तेथील हवा अति वाईट असल्या-मुळें तुजारचे पुष्कळ सैनिक आजारी पडले. शिवाय पुष्कळ सैनिक पटापट मरून जाऊं लागले.

इकडे शिर्क्यानें शंकररायास एकदम येऊन तुजारशीं लढाई करण्या-बद्दल सूचना दिली. शंकररायहि तुजार हा अवाढव्य सैन्य घेऊन आपल्याशीं संग्राम करण्यास येत आहे असें समजून आपलें अवाढव्य सैन्य लढाईस सज्ज करून त्याची वाट पहात बसला होता. तुजार हा खेळण्याच्या प्रदेशांत आपल्या सैन्यासह शिरतांच शंकररायानें त्याजवर एकाएकीं छापा घालून त्याच्या ७,००० सैनिकांची कत्तल केली. त्यामध्यें तुजारहि ठार मारला गेला.

ही हकीकत बहामनी राज्याच्या आठव्या सुलतानाच्या कारकीर्दींत घडली. ह्या भयंकर पराजयाचें शल्य पुढील प्रत्येक सुलतानाच्या व त्यांच्या प्रधानांच्या मनांत सारखें डांचत होतें. चवदाव्या सुलतानाचा मुख्य प्रधान महंमद गवान ह्या नांवाचा इराणी सरदार होता. हा मुत्सद्दी असून शूर होता. ह्यानें इ.स. १४५७ पासून १४८१ पावेतों आपला खून होईपर्यंत बहामनी राज्याची उत्तम व्यवस्था केली. ह्या पंचवीस वर्षांत ह्या शूर व शहाण्या प्रधानानें बहामनी राज्याचा विस्तारहि पुष्कळ केला. स. १४७३ त महंमद गवान यानें पहाडी पायदळाच्या मदतीनें कोल्हापूरच्या रस्त्यानें येऊन खेळणा व सर्व कोंकण प्रांत जिंकला. त्यांत शंकररायाचें व शिर्क्यांचें राज्य जिंकलें. हा शंकरराय बलाढ्य असून समुद्रापर्यंत कोंकणपट्टी त्याच्या ताब्यांत होती. तीनशें लढाऊ जहाजांचें आरमारहि त्याच्याजवळ होतें. इराण, अरबस्तान वगैरे देशांतून मुसलमान व्यापारी कोंकणच्या बंदरांत येऊन व्यापार करीत, त्यांजवर शंकररायानें चांगला दरारा बसविला होता.

कोंकणांतून निघाल्यावर शिर्क्यानें जावळी प्रांत जिंकून तेथें आपलें वास्तव्य केलें. जावळी प्रांतांतच महाबळेश्वर आहे. हा प्रांत कोंकणचा घांटमाथा म्हणून प्रसिद्ध आहे. हा जावळी प्रांत जिंकण्याच्या कामीं शिर्क्यास त्याचे साथीदार गुजर, मोहिते, महाडीक यांची चांगली मदत झाली; परंतु एका बाबतींत मात्र शिर्क्यांकडून भयंकर चूक झाली. हे शिर्के विजापूरच्या बादशहास मुळींच जुमानीत नसत. मुसलमानांचा अधिकार बिलकूल मानावयाचा नाहीं हा शिर्क्यांचा बाणा असे. मोरे म्हणून एक सरदार कर्नाटकांत नाईक म्हणून प्रसिद्ध होता. युसफ आदिलशहानें त्यास १२,००० पायदळांची सरदारी देऊन नीरा आणि वारणा ह्यांच्या मधील प्रदेश जिंकण्यास पाठविलें. मोरे ह्यानें वरील प्रदेश जिंकून तेथून शिर्के, गुजर, मोहिते, महाडीक यांस हांकून दिलें. पुढें घांटमाथ्याच्या-

खालीं तळ कोंकणांत शृंगारपूर गांवीं सुर्वे म्हणून सरदार होते त्यांजपाशीं हे शिर्के जाऊन राहिले.

राजारामाच्या सुटकेचें बरेंच श्रेय स्वामिभक्त खंडो बल्लाळ चिटणीस यास दिलें पाहिजे. त्याजवर ह्या बेताची सर्व सिद्धता रामचंद्रपंतानें सोंपविली. जिंजी पडून राजाराम पकडला जाईल तर पुनः मोठें अरिष्ट कोसळेल असें जाणून रामचंद्रपंतानें जिंजीहून राजारामास आपणाकडे बोलाविलें. जिंजीस वेढा घालणाऱ्या मोंगल फौजेंत गणोजी व रामोजी शिर्के हे दोन मराठे सरदार होते. प्रस्तुत ज्यांचा उपयोग राजारामास झाला, त्यांचा मूळ पुरुष वाघोजी शिर्के. वाघोजीचे मुलगे दोन—तानाजी व पिलाजी. पिलाजी हा शृंगारपूरकर सूर्याजीराव सुर्वे याचा जांवई. ह्या पिलाजीची मुलगी जिऊबाई उर्फ येसूबाई ही संभाजीस दिलेली होती. तसेंच पिलाजीचा मुलगा गणोजी यास थोरल्या शिवाजीची मुलगी राजकुंवरबाई दिली होती. हा गणोजी व त्याचा मुलगा पिलाजी हे इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तानाजीचा मुलगा कान्होजी व कान्होजीचा मुलगा रामोजी. जिंजीच्या वेढ्यांत गणोजी व रामोजी बादशहाच्यातर्फे लढत होते.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत गांवपंचायतीचा मुख्य बहिरजी कान्होजी राजे शिर्के नांवाचा आहे. त्याची नेमणूक शंकराचार्यांपासून झालेली असून चिपळूण तालुक्यांत तो कुत्रे गांवीं राहत असे. चिपळूणकर राजे शिर्के यांजजवळ शिक्कामोर्तब असतो. बहुमतानें वादाचा निर्णय लागतो. पंचांचा निकाल स्थळसीमेंत असलेल्या गांवांतील पुढाऱ्यांना पत्रद्वारां जाहीर केला जातो. जर आरोपी दोषी ठरला तर गुन्हेगाराची लायकी पाहून खालीलप्रमाणें शिक्षा देतात. तीर्थयात्रा करणें, पंचांची माफी मागणें, ब्राह्मणभोजन देणें, धर्मार्थ द्रव्य देणें, तात्पुरता अथवा कायमचा बहिष्कार, दंड करणें वगैरे. दंड वसूल झालाच तर कांहीं रक्कम धार्मिक कृत्यांकडे व कांहीं ज्ञातिभोजनाकडे खर्च केली जात असे.

सांप्रत शिर्के हे बडोदे, कोल्हापूर व ग्वाल्हेर ह्या राज्यांत सरदार असून त्यांस जहागिरी आहेत.

डिग्रजचें चव्हाण घराणें

(वेद यजुर्वेद. गोत्र–कापिल)

डिग्रजच्या चव्हाणांचा मूळ पुरुष राणोजी ह्याजपासून आरंभ होतो. राणोजी हा मालोजी घोरपडे याच्या सैन्याचा एक मोठा अधिकारी होता. त्या वेळचे दिवस मोठ्या धामधुमीचे होते. स. १६८९ त संभाजीस औरगजेबानें तुळापूर येथें हालहाल करून ठार मारलें. मराठ्यांकडील योद्धयांनीं व मुत्सद्द्यांनीं राजाराम ह्यास जिंजीच्या किल्ल्यांत सुरक्षित ठेवलें. ही वार्ता औरंगजेबाच्या कानीं जातांच त्यानें झुलफिकारखान नामक सरदाराबरोबर अपरंपार सैन्य, दारूगोळा, वगैरे युद्धोपयोगी सामान भरपूर देऊन त्यास कर्नाटकांत पाठविलें. मोंगल सैन्याचा व मराठ्यांचा तेथें घनघोर रणसंग्राम सुरू झाला. मराठ्यांच्या सैन्यांत संताजी, बाहिरजी, मालोजी हे त्रिवर्ग बंधु प्रमुख होते. ह्या कर्नाटकाच्या एका लढाईत राणोजी चव्हाण ठार झाला. राणोजी पडल्यावर त्याचा मुलगा विठोजी चव्हाण याचा मालोजीनें प्रतिपाळ करून त्यास लष्करी कामामध्यें मोठें तरबेज केलें. कर्नाटकांतील युद्ध चालूच होतें. नंतर थोड्याच दिवसांनीं मालोजी घोरपडे मरण पावला. नंतर विठोजी चव्हाण हा सेनापती संताजी घोरपडे यांच्या सैन्यांत सामील झाला. सेनापति संताजी घोरपडे व मोंगल लोक यांचे जे घनघोर रणसंग्राम झाले त्यांत अनेक प्रसंगीं विठोजी चव्हाण ह्यानें मोठे पराक्रम केले आहेत. विठोजी चव्हाण व संताजी घोरपडे ह्यांनीं औरंगजेबाच्या तंबूवर छापा घालून सोन्याचे कळस कापून आणिले. विठोजी चव्हाण याच्या अनेक शौर्याचीं व धाडसाचीं कृत्यें रामचंद्रपंत अमात्य याच्या कानावर गेलीं. तेव्हां रामचंद्रपंत अमात्य ह्यानें राजाराममहाराज यांजकडून त्यास हिंमतबहाद्दर ही पदवी देवविली. रामचंद्रपंत अमात्यानें त्यास आपल्या सैन्यांत घेतलें. सन १६९६ सालीं नेहमींप्रमाणें मराठ्यांचे व मोगलांचे घनघोर रणसंग्राम चालू होते. एका रणसंग्रामांत

विठोजी चव्हाण ठार मारला गेला. नंतर त्याचा पुत्र उदाजी चव्हाण यास हिमतबहाद्दर या पदाचीं वस्त्रें मिळालीं.

सन १७०७ सालीं शाहू हा मोगलांच्या कैदेंतून सुटून दक्षिणेंत येऊन ताराबाईपाशीं आपलें राज्य मागूं लागला. ताराबाईच्या मनांत त्यास राज्य द्यावयाचें नव्हतें. इतकेंच नव्हे, पण ती शाहूच्या विरुद्ध खटपटी करूं लागली. तेव्हां राज्यांत शाहूचा पक्ष व ताराबाईचा पक्ष असे दोन पक्ष झाले. रामचंद्रपंत अमात्य हे ताराबाईच्या पक्षास जाऊन मिळाले. विठोजी चव्हाण लढाईत ठार झाला, तेव्हां उदाजी हा अल्पवयी होता. त्यास रामचंद्रपंत अमात्य ह्यानें लहानाचा मोठा करून त्यास युद्धोपयोगी शिक्षण देवविलें. इतक्या अवधींत ताराबाईनें कोल्हापुरास नवी गादी स्थापून आपला मुलगा शिवाजी ह्याच्या नांवानें द्वाही फिरवून ती राज्यकारभार चालवूं लागली. परंतु दुर्दैवानें सन १७१२ त तो शिवाजीहि मृत्यू पावला. तेव्हां राजाराममहाराजांची धाकटी बायको राजसबाई हिचा पुत्र संभाजी हा गादीवर बसला. संभाजीनें उदाजीस शाहूच्या राज्यांत दंगा माजाविण्यास सांगितलें. उदाजीहि आपल्या पूर्वजासारखाच शूर होता. हा उदाजी कोल्हापूरच्या संभाजीचा केवळ उजवा हात होता. त्यानें शाहूच्या मुलखांतील शिरवळ, रायबाग, विजापूर ह्या ठिकाणीं भयंकर दंगा माजविला. पहिल्या बाजीरावानें शाहूच्या आज्ञेनुसार तो दंगा मोडून उदाजीस तेथून हांकून दिलें.

स. १७२९ त बाजीराव व चिमाजी आप्पा हे दोघेहि राज्यांत नाहींत ही संधी साधून उदाजीनें शाहूच्या मुलखांत शिरून लुटालुटीस आरंभ केला. शाहू त्या बाजूस शिकारीस आला आहे ही संधी साधून उदाजीनें व कोल्हापूरच्या संभाजीनें गुप्तपणें कांहीं मारेकरी शाहूच्या अंगावर घातले. तेव्हां संभाजीचें व चव्हाणाचें पारिपत्य करण्याचा शाहूनें बेत केला. त्रिंबकराव दाभाडे, सिधोजी थोरात, दावलजी सोमवंशी, राणोजी घोरपडे

इत्यादि सरदारांस उदाजीवर व संभाजीवर चालून जाण्याची आज्ञा केली. स्वतः शाहूनें वारणेच्या बाजूस तळ देऊन पलीकडे कोल्हापूरच्या राज्यांत मोहीम सुरू केली. निजामास सामील झाल्यापासून प्रतिनिधि हा शाहूच्या मनांतून पुष्कळ उतरला होता. तेव्हां शाहूच्या मनांतील आपणाविषयींचा राग नाहींसा व्हावा म्हणून प्रतिनिधीनें उदाजीवर चालून जाण्याची उत्कंठा दर्शविली. शाहूनें त्यास असें करण्यास आज्ञा दिली.

उदाजी चव्हाणानें संभाजीस हिंमत देऊन शाहुमहाराजांशीं लढण्यास प्रवृत्त केलें. संभाजीनें आपल्या अष्ट प्रधानांस व सरदारांस पत्रें पाठवून आपापल्या फौजांसह हजर राहण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें ते प्रधान व सरदार आपापल्या फौजा घेऊन हजर झाले. व्यंकटराव घोरपडे व भगवंतराव अमात्य हेहि आपापल्या फौजा घेऊन हजर झाले. शाहूनें श्रीनिवासराव प्रतिनिधि यांस संभाजीवर चालून जाण्याचा हुकूम केला. प्रतिनिधीनें गुप्तपणानें संभाजीच्या फौजेवर छापा घालून त्या फौजेची दाणादाण केली. संभाजी व उदाजी हे रणसंग्रामांतून पळून गेले. पुढें संभाजीचा व शाहूचा तह झाला. तह झाला तरी उदाजीचा शाहूच्या मुलखांत दंगा करण्याचा क्रम चालूच होता. सन १७३२ त शाहूनें यशवंत महादेव पोतनीस यास उदाजीवर पाठविलें. यशवंतरावानें त्याचा मोड करून त्याजपासून मोठा दंड घेऊन सोडून दिलें. सन १७३७ त शाहु मिरजेवर स्वारी करण्यास निघाला. इकडे उदाजीनें शाहूच्या शत्रूस अनेक प्रकारें मदत केली. शाहूनें उदाजीवर प्रतिनिधीस पाठविलें. प्रतिनिधीची चाहूल लागतांच उदाजी मोंगलाईंत पळून गेला. तारीख ७ नोव्हेंबर १७४७ रोजीं उदाजीचें राहण्याचें मुख्य ठिकाण अथणी हें प्रतिनिधीनें काबीज करून त्या गांवच्या किल्ल्यावर शाहुमहाराजांचें निशाण चढविलें. सन १७५१ त पुनः मराठ्यांच्या मुलखांत उदाजी

दंगा करूं लागला. तेव्हां नानासाहेब पेशव्यानें उदाजीस आणून डिग्रज येथें जहागीर व सरंजाम देऊन ठेविलें. सन १७५२ व १७५३ त त्यानें मराठी राज्यांत पुनः धुमाकूळ माजविला. तेव्हां नानासाहेबांनीं त्याचा चांगला बंदोबस्त केला. उदाजीचा शेवटहि लढाईतच झाला. मिरज प्रांतीं त्यानें एका गांवावर रोखा केला, तो त्या गांवकऱ्यांनीं मानला नाहीं. तेव्हां त्यानें त्या गांवावर स्वारी केली. गांवकऱ्यांची गोळी उदाजीच्या घोडीस लागली. त्यामुळें ती उधळली. त्याचा एक पाय रिकिबींत अडकून तो लोंबकळून खालीं आला व त्याचें डोकें दगडावर आपटून तत्काळ त्याचा प्राण गेला. त्याला दोन पुत्र होते. वडील मुलगा विठोजी हा डिग्रज येथील जहागिरीवर व धाकटा मुलगा प्रीतिराव करवीर सरकाराकडे सरदार म्हणून राहिला. डिग्रज येथील जहागीरदार विठोजीराव याच्या वंशजाकडे हिम्मतबहाद्दर ही पदवी अद्यापपावेतों चालू आहे. करवीर सरकारच्या अमलाखालीं असलेल्या प्रीतिराव सरदारांच्या वंशजाकडेहि हिम्मतबहाद्दर ही पदवी चालू आहे.

वाघोलीकर जाधव घराणें

वाघोलीकर जाधव हे करौली संस्थानच्या यादवांच्या वंशांतील आहेत. करौली हें राजपुतान्याच्या पूर्वेकडील संस्थान आहे. करौलीचा महाराज हा श्रीकृष्णाचा वंशज आहे. यादव हे मथुरेभोंवतालच्या व्रजभागाजवळ रहात होते. आणि एके काळीं त्यांच्या ताब्यांत अर्धा अलवार व सर्व भरतपूर, करौली, धोलपूर, गुरगांव, मथुरा, यमुनेच्या पश्चिमेकडील आग्र्याचा भाग व चंबळा नदीच्या कांठचा ग्वाल्हेरनजीकचा भाग होता. करौलीकर जाधवांच्याच शाखेंतील पिलाजी जाधव हे आहेत. पिलाजीस थोरल्या शाहूनें पुणें प्रांतीं मौजे दिवें, नांदेड हीं गांवें जहागीर दिलीं. पुढें कन्नड, फुलबारी हीं औरंगाबाद प्रांतांतील गांवें जहागीर मिळालीं. यानें बाळाजी विश्वनाथास दमाजी थोराताच्या हातून सोडवून आणिलें. निजामानेंहि याला खेड, जि० पुणें, या तालुक्यांतील गोलेगांव व मरकळ हीं गांवें इनाम दिलीं. सन १७१८ च्या सुमारास वाघोली वगैरे गांवचा जात सरंजाम व फौज मिळून दीड लक्षांचा सरंजाम मिळाला. सन १७२६ त

बाजीरावानें करौली संस्थानावर स्वारी केली. त्याच्याबरोबर पिलाजी जाधव होता. करौली संस्थान खालसा करावें असा बाजीरावाचा बेत होता. परंतु पिलाजीनें मध्यस्थी करून बाजीरावास संस्थान खालसा करवूं दिलें नाहीं. बाजीरावानें छत्रसाल राजावर स्वारी केली. त्या स्वारींत पिलाजीनें बाजीरावास मदत केल्यामुळें त्यास सागर प्रांतीं पांच गांवें इनाम मिळालीं. चिमाजीअप्पा यानें वसईवर मोहीम केली. त्या मोहिमेंत पिलाजीनें महत्वाची कामगिरी बजावल्यानें तेथेंहि त्याला कांहीं गांवें इनाम मिळालीं. पिलाजीस उत्तर हिंदुस्थानांतिल महालाचें उत्पन्न लाखाचें होतें. एकूण फौजेस व जातीस अडीच लक्षांचा सरंजाम होता. पेशव्याचा व या वाघोलीकर जाधव घराण्यांचा घरोबा विशेष होता. नानासाहेब पेशवे हे याला काका म्हणत. पिलाजी हा सन १७६० त मरण पावला.

पिलाजीस सटवाजी म्हणून पुत्र होता. परंतु त्यानें कोठें कांहीं पराक्रम केल्याचें आढळत नाहीं. सटवाजीस सुभानजी व जोत्याजी असे दोन पुत्र होते. जोत्याजीचा वंश दिव्याजवळील जाधवाची वाडी येथें हयात आहे. सुभानजीचा वंश वाघोलीस आहे. सुभानजीला संभाजी व मळोजी असे दोन पुत्र होते. संभाजीचा पुत्र पिलाजी व मळोजीचा पुत्र लक्ष्मणराव या दोघांस मिळून सन १८३२ त कन्नड परगण्यांतून तेरा गांवांचे २४½ हजार व वाघोली परगण्याच्या मोकशांतून एक हजार तीनशें रुपये इतकी रकम मिळत होती. याच घराण्यांतील श्रीमंत सरदार गुलाबराव रामराव जाधव व वाघोलीकर सरंजामदार हे आपल्या वयाच्या ४९ व्या वर्षी कैलासवासी झाले. यांचे धाकटे बंधू श्रीमंत सरदार सर्जेराव रामराव जाधव हे वाघोली संस्थानचा कारभार चालवीत आहेत.

जिल्हा पुणें, ता० पुरंदर, मौजे दिवे, नजीक असलेल्या जाधवांच्या वाडीच्या वंशजांची संक्षिप्त हकीकत.

पिलाजीचा पुत्र सटवाजी ह्याचा धाकटा पुत्र जोत्याजी होता. त्याचा पुत्र लाडोजी. रावबाजीनें सन १८१५ सालीं लाडोजीच्या सर्व जहागिरीची जप्ती केली होती. जात अगर फौज सरंजाम लाडोजीस कांहीं शिल्लक राहिला

नव्हता. सन १८१८ सालीं इंग्रजी झाली. रावबाजीनें आपली जहागीर अन्यायानें जप्त केली, तरी योग्य न्याय मिळावा म्हणून लाडोजीनें इंग्रज अधिकाऱ्यांकडे पुष्कळ अर्ज केले. इंग्रजी अधिकाऱ्यांनीं त्याची चौकशी करून कांहीं गांवें लाडोजीस जहागिरीदाखल दिलीं. त्याचा वंश हल्लीं वर लिहिलेल्या वाडीस नांदत आहे.

माने

वेद–ऋग्वेद. गोत्र गार्ग्य

माने यांचा मूळ पुरुष रताजी नरसिंगराव. हे विजापूरच्या बादशहाचे नामांकित सरदार होते. दिल्लीच्या बादशहाचे सरदार जयसिंग व दिलेरखान ह्यांनीं विजापुरावर स. १६६५ मध्यें स्वारी केली, त्यावेळीं माने यांनीं आपला पराक्रम गाजविल्यामुळें त्याची विशेष योग्यता वाढली होती. सर्जेखानासारखे प्रतिष्ठित वजीर त्याच्या शौर्याकडे पाहून थक्क झाले होते. त्यांनीं हुजूर दरबारांत रताजीरावाची फार तारीफ करून, बादशहाकडून त्यांस अनेक किताब व इनामें देवविलीं होतीं. रताजीराव हा शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांनीं मृत्यु पावला असावा. रताजीरावानंतर विजापूरच्या बादशहाची सरदारी त्याचा पुत्र नागोजीराव माने ह्यास मिळाली; परंतु पुढें लवकरच त्याचा विजापूर दरबाराशीं बेबनाव झाला. तेव्हां त्यानें विजापूरकरांची नौकरी सोडून देऊन अवरंगजेबाची सरदारी पत्करली. अवरंगजेब ह्यावेळीं दक्षिणेंत येऊन चोहोंकडे आपलीं ठाणीं बसविण्याचा प्रयत्न करीत होता. त्याच्या ह्या प्रयत्नास नागोजीरावाचें चांगलें साह्य झालें. त्यानें अवरंगजेबाच्या फौजेंत मोठ्या धाडसाचीं व पराक्रमाचीं कृत्यें केलीं. त्यामुळें त्याच्यावर बादशहाची मेहेरबानी होऊन त्यानें त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविलें. राजाराम चंदीस गेल्यानंतर मोंगलांनीं चंदीस वेढा घातला. त्या वेढ्यांत जे जे मराठे सरदार मोंगलांच्यातर्फेनें मराठ्यांशीं लढत होते, त्यांमध्यें नागोजी माने हे एक होते. राजारामास व त्याच्या मंत्रीमंडळास ही स्थिति पाहून अति वाईट वाटत असे. आपले देशबंधु स्वधर्माभिमान सोडून स्वदेशकार्यास विघातक झाले आहेत,

ह्याकरितां त्यांना ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करणें अवश्य आहे असें समजून राजारामप्रभृति महाराष्ट्र मंडळाच्या अध्वर्यूंनीं त्यांच्याकडे संधान लाविलें, व त्यांच्या अंतःकरणांत स्वदेशाभिमानाचा व स्वधर्माचा चांगलाच प्रकाश पाडला. म्हसवडकर माने ह्यांच्या बखरीमध्यें खालील मजकूर आहे. राजारामास वाटलें कीं, " आतां राज्य गेलें, आम्हांस धरून कैदेंत ठेवतील; त्यापेक्षां मृत्यू पुरवला. परंतु राज्य जाऊं देऊं नये. बादशहाचे फौजेंत कांहीं सामदाम करून पहावें, म्हणून विचार करूं लागले. जर युक्तीनें फौजेचा शह निघत नाहीं, तर राज्य जातें. महाराष्ट्र धर्म चालत नाहीं, आतां बुडतो उपाय चालेना. हिंदुपणा बुडतो, ह्या अंदेशांत निमग्न होते, तों चोर बातमी पाठवून पातशाही फौजेंत मराठे सरदार बाकब माणूस कोण आहेत, त्यांची योग्यता कशी, वगैरे जे मराठे सरदार तितक्यांची बातमी आणविली. नंतर नागोजी राजे यांजकडे संधान केलें जें. ' हिंदुधर्म राखल्यास नीट; नाहीं तर आज बुडतो. तुम्ही हिंदुधर्माचे अगत्यवादी, त्यापेक्षां तुम्ही मोंगलांचा पक्ष सोडून आम्हांकडे यावें. तुम्ही आम्ही एक झाल्यास हिंदुधर्म जतन करूं. नागोजीराव माने ह्यांच्याहि मनांत (हिंदु) धर्म राखावा, बुडूं देऊं नये म्हणोन त्यांजकडे येतों म्हणोन वचन दिलें. नागोजी राजे यांजकडील मोर्चा शहरालगत दरवाज्यापाशीं होता, तोच मोर्चा उठवून रात्रौ निघून शहरांत पांच हजार फौजेनिशीं गेले. राजे यांची भेट घेतली. राजे माने यांनीं सांगितलें कीं, दोन चार रोजीं त्यांजकडील (मोंगलाकडील) तोफखाना येणार. नंतर तुमचा आमचा उपाय चालणार नाहीं. तोफखाना आला नाहीं तों शहराबाहेर फौज घालून लढाई करावी. ती मसलत राजे भोंसले यांस मानली आणि रात्रौ विचार करून फौजेची तयारी करून दुसरे रोजीं निघाले. एकच गर्दी केली. इखलासखान वगैरे सरदार ठार मारले. त्यांजकडे फौजेची तयारी नव्हती. एकाएकीच छापा घातला. फौज ताणाताण होऊन पळून गेली. वेढा उठविला. " नागोजी राजे माने ह्यांच्या ह्या साह्याबद्दल राजाराममहाराजांनीं त्यांचा योग्य बहुमान केला. त्यांना म्हसवडची देशमुखी इनाम करून दिली, ती अद्याप त्यांच्या वंशजांकडे चालू आहे

५६३